

Oktober 1943 set »från hinsidan«

DET SVENSKA UTRIKESDEPARTEMENT
OG JØDEFORFØLGELSERNE I DANMARK
EN STUDIE I HUMANITÆR HJÆLP OG REALPOLITIK

AF

HANS KIRCHHOFF

I* Démarchen – forspil og forløb

Redningen af de over 7000 danske jøder i oktober 1943 er et af de store temaer i besættelsestidens, ja, vel overhovedet i Danmarks nyeste historie. Som en af nationens stjernestunder er oktoberdagene blevet en del af vor danske arv, som vi er stolte over. Og skulle det komme til anfægtelser, står der altid et begejstret publikum klar i udlandet til at fortælle os om dåden i 1943, da danskerne tændte et lys i Holocausts mørke og skabte et fremtidigt håb om at onskaben ikke er uovervindelig.

Som nationalt og internationalt symbol og som *human story* har oktoberdagene i 1943 altid haft medieverdenens opmærksomhed. Litteraturen – også den fremmedsprogede – er omfattende, og erindringsbøgerne mange. Aage Bertelsens klassiker *Oktober 43* er blevet international bestseller. Vi har fået film og TV-produktioner i massevis. Frihedsmuseets store plancheudstilling fra jubilæet i 1993 er gået Dan-

* På grund af artiklens længde er denne delt i to, således at sidste afsnit vil blive publiceret i næste nummer af Historisk Tidsskrift. Mens afsnittet her samler sig om forudsætningerne for og beslutningerne bag den svenske regerings indgriben i jødeforfølgelsen, 1. oktober 1943, vil anden del behandle reaktionen i den svenske opinion, i det allierede udland og i Berlin, og vil særligt fokusere på det hjælpearbejde der blev ydet af det svenske Utrikesdepartement. Artiklen slutter med en afvejning af motiverne bag den svenske politik, som et bidrag til Holocausts historie og til den løbende debat om forholdet mellem nationalinteresse og humanitet i det mellemstatslige hjælpearbejde.

mark og verden rundt. Og i det nyligt etablerede Holocaust-museum i Washington holder en dansk fiskerbåd hæderspladsen.

Sammenligner vi med turbulensen på mediefronten har der hersket en påfaldende stilstand blandt forskerne, siden Jørgen Hæstrup og Leni Yahil skrev deres grundlæggende arbejder i midten af 60'erne. Ingen historiker har rigtig følt trang til at gå i clinch med den nationale konsensus der her blev etableret.¹ Og vi skal i virkeligheden tre decennier frem, til 50-året i 1993, før ny forskning og en egentlig revisionisme slog igennem. Provokationen blev typisk leveret af en historiker udenfor laugget, Tatania Berenstein, med tesen om, at flugten til Sverige var iscenesat af tyskerne selv, at den danske indsats altså hverken gjorde fra eller til.² Mens to unge historikere, Rasmus Kreth og Michael Mogensen, rystede den etablerede visdom med påstanden om at denne indsats havde været næsten farefri. Deres undersøgelse fra jubilæumsåret 1995 skabte megen vrede – men også ny og mere præcis viden, og fik især betydning ved at vise vejen til de svenske arkiver.³

¹ J. Hæstrup skrev indfølelse om departementschefernes kamp for og hjælp til jøderne i: *Til landets bedste*, bd I (1966). Leni Yahil hyldede hele det danske folk i disputatsen: *Et demokrati på prøve*, med budskabet at danskerne bestod denne prøve i kraft af deres humanisme og politiske kultur (hebraisk original 1964, dansk udgave 1967). En enlig svale var i 1970 Chr. Tortzens lokalundersøgelse: *Gilleleje Oktober 1943, der falder inden for konsensustraditionen*. Ole Barfoeds arbejde vedr. de illegale ruter nåede desværre aldrig ud over indsamlingsstadiet. Se hans samling i Håndskriftsafdelingen, Rigsarkivet, med et værdifuldt beretningsmateriale.

² Berensteins artikel, *The Historiographic Treatment of the Abortive Attempt to Deport the Danish Jews* udkom upåagt af et dansk publikum i: *Yad Vashem Studies XVII* (Jerusalem 1986) Først med den forkortede danske version i *RAMBAM – Tidsskrift for jødisk kultur og forskning* nr. 2 (1993) blev hendes synspunkter almindeligt kendte. Jeg har i en række modindlæg forsøgt at dokumentere at Berensteins synspunkter ikke holder, se *SS-Gruppenführer Werner Best and the Action Against the Danish Jews – October 1943* i: *Yad Vashem Studies XXIV* (Jerusalem 1994) og *Hvorfor udløste dr. Best aktionen imod de danske jøder – og hvorfor saboterede han den? En diskussion* i: *RAMBAM – Tidsskrift for jødisk kultur og forskning* nr. 3 (1994). Se også mit afsnit *Endlösung over Danmark* i: Hans Sode-Madsen: »Føreren har befalet!« *Jødeaktionen oktober 1943*, (1993). Hovedkernen i Berensteins tese er overtaget af Gunnar S. Paulsson: *"The Bridge over the Øresund": The Historiography of the Expulsion of the Danish Jews from the Nazi-Occupied Denmark* i: *Journal of Contemporary History* vol. 30, July 1995. Se mit svar *Denmark: A Light in the Darkness of the Holocaust? A Reply to Gunnar S. Paulsson*, s.st.

Det bemærkes at der altid har eksisteret en revisionisme i Vesttyskland med afsæt i Werner Bests forsvar som »de danske jøders redningsmand«. Se Ulrich Herberts grundlæggende Bestbiografi: *Werner Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft* (Berlin 1996). Herberts fremstilling af *Endlösung* i Danmark ligger tæt på mine synspunkter, se hans *Die deutsche Besatzungspolitik in Dänemark im 2. Weltkrieg und die Rettung der dänischen Juden* i: *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 1994.

³ *Flugten til Sverige. Aktionen mod de danske jøder 1943* (1995) med påvisningen af, at den tyske passivitet var endnu mere udbredt end antaget. Jeg skal forholde mig til dette spørgsmål nedenfor.

Sveriges rolle som medspiller i flugten over Øresund har været en integreret del af historien om oktober 43. Uden Sveriges hjælp havde flugten fået et ganske andet forløb. Og uden Sverige som fristed for efterhånden 20.000 danske flygtninge havde situationen i Danmark taget sig anderledes ud. Dette er da også tidligt erkendt og værdsat. Således reserverer Leni Yahil et helt kapitel til hjælpen fra Sverige og den humanitære indsats, der her blev ydet. Især er det dog det praktiske flygtningearbejde i og fra land, der har optaget forfatterne. Den politiske og diplomatiske baggrund er kortere og kun ufuldstændigt behandlet. Det skyldes først og fremmest savnet af internt materiale, en mangel som åbningen af det svenske Utrikesdepartements arkiver nu har afhjulpet.⁴ Her ligger dossier på dossier med over tusind sider om det svenske diplomatiske overvejelser og handlingslinjer og om Tysklands og de allieredes reaktioner. Det er dette materiale, der udgør grundstammen i den følgende undersøgelse.⁵

Den 2. oktober proklamerede den svenske regering at ville åbne grænserne for de danske jøder. Erklæringen vakte begejstring ikke kun i Danmark, men også i det allierede og neutrale udland, for det var nye toner i forhold til den passivitet, der havde præget verdenssamfundet indtil da. Regeringens holdning blev støttet af den svenske opinion, og omsat i praktisk hjælp af en gruppe embedsmænd og politikere, der arbejdede højt motiveret, og gjorde hvad de kunne for at begrænse forbrydelsens omfang. Men hjælpen udsprang ikke kun af humanitære hensyn. Den skal også ses som led i regeringens bestræbelser på at tilpasse sig den nye magtbalance efter Stalingrad og forbedre Sveriges stilling i den nye verdensorden – både set i forholdet til de allierede og til de nordiske lande. I den forstand var hjælpen udtryk for et stykke bevidst realpolitik, dikteret af de nationale interesser. Det er denne sammenfletning af motiver, og de handlinger, der flød heraf, som er hoved-

⁴ Yahil fik kun adgang til et udvalg af ikke hemmeligstemplede UD-dokumenter, se anf. arb., s. 457 note 30 samt note 95 nedenfor.

⁵ Hovedserien er HP 21 Ad: Frågor rör. nationella mindretals ställning: Danmark, volym 1056, 1057 og 1058. Hovedmassen findes i de to første pakker. Når ikke andet er anført, gælder notehenviisningerne denne serie.

Artiklen er kommet i stand efter hjælp fra mange sider. Især takker jeg professor, fil. dr. Carl-Axel Gemzell og lektor, dr. phil. Aage Trommer for at have gennemlæst manuskriptet og givet gode råd og kritik. Tak også til Carl-Axel Gemzell for at have formidlet vanskeligt tilgængelig svensk litteratur og for at have skabt kontakt med svenske historikere. Tak til forskningsstipendiat Tonny Brems Knudsen, Institut for Statskundskab, Århus Universitet, for orientering om den teoretiske litteratur, til stipendiat Michael Mogensen, Historisk Institut, Århus Universitet, for at have foretaget research for mig i Riksarkivet, Stockholm, og til Dr. sc. phil. Fritz Petrick, Greifswald, for at have formidlet ikke-publiceret tysk litteratur.

temaet for artiklen. Den vil analysere Utrikesdepartementet (UD) som aktør i det svenske flygtningeprojekt, og den vil sætte fokus på de muligheder og begrænsninger, der lå for at øve modstand imod den tyske *Endlösung* i krigens sidste år. Den vil således perspektivere forholdet mellem idealisme og statsræson i den internationale politik.

Men undersøgelsen har også et bredere sigte. De svenske akter kaster lys over flere uafklarede spørgsmål, der har fulgt historikerdebatten om oktoberdagene 1943. Det gælder karakteren af den tyske politik, det gælder de danske myndigheders holdning og perception, og det gælder jødernes stilling. Den politiske analyse overser ofte, hvem det egentlig drejede sig om – hvem ofrene var. Og her visualiserer de svenske arkiver en række flygtningeskæbner, der gør det oplagt også at læse historien »nedefra«. Det er således undersøgelsens ambition via det svenske observatørpunkt at udbygge og uddybe vor viden om den danske Holocaust som et bidrag til at forstå det uforståelige: nazisternes mord på omkring 6 millioner jøder under 2. Verdenskrig.

Den svenske strømkæntning

Ifølge den traditionelle folkeret er asylretten ikke en ret, den enkelte flygtning kan påberåbe sig, men en rettighed tilflugtslandet har og gør brug af, når man beslutter sig for at modtage eller afvise flygtninge.⁶ Således vil en stats flygtningepolitik altid rumme en balance mellem de humanitære og de nationale hensyn, og her lærer de historiske erfaringer at statsinteresserne altid har første prioritet. Som den svenske justitsminister udtrykte det, da han i 1937 forsvarede den nye udlændingelov, var holdningen til flygtningene bestemt af såvel indenrigs- som udenrigspolitiske hensyn. Og fokuserer vi på udenrigspolitikken, gjaldt det i 1930'erne om ikke at provokere Tyskland, og efter 1945 om ikke at lægge sig ud med Sovjetunionen.

Den svenske politik overfor de jødiske flygtninge var igennem 1930'erne hverken værre eller bedre end de andre nordiske landes – eller for så vidt de andre demokratiske stater, hvor økonomiske hensyn eller sikkerhedspolitiske overvejelser samt en større eller mindre grad af antisemitisme og fremmedhad førte til en stærkt restriktiv holdning.⁷

⁶ Se f.eks. diskussionen hos Anders Berge: *Flyktningpolitik i stormaktsskuggan* (Uppsala 1992), s. 20 ff.

⁷ Hovedværket om den svenske flygtningepolitik i 1930'erne er Hans Lindberg: *Svensk flyktningpolitik under internationellt tryck 1936-41* (Sthlm. 1978); hertil Steven Koblik: *The Stones cry out. Sweden's Response to the Persecution of the Jews 1933-1945* (N.Y. 1988). Også svensk udgave – men her uden noteapparat (Om vi teg skulle stenarna ropa: Sverige

Målet var ikke primært at hjælpe, men at sikre at så få flygtninge som muligt slap ind i Sverige. Spørgsmålet blev opfattet som et rent nationalt anliggende, hvor det gjaldt om at vælte flygtningene over på andre lande og undgå at blive spundet ind i mellemstatslige forpligtelser – en obstruktion der lod sig praktisere, fordi flygtningestrømmen uanset at den samlede sum af menneskelig lidelse var enorm – ikke havde den permanente og globale karakter, som vi kender til i dag.

Da krisen satte ind i 1938 skærpede Sverige sine indvandrerbestemmelser, nægtede at acceptere jøderne som politiske flygtninge, og afviste dem ved grænserne eller betingede sig at de rejste videre til USA. I et tandemløb med Schweiz fik man Tyskland til at brændemærke jøder fra det tyske magtområde med det berygtede J i passene, således at det blev muligt at skille fårene fra bukkene. Det betød at kun omkring 3000 jøder fik opholdstilladelse i Sverige, inden krigen brød ud, i procenter betydeligt færre end i lande som Holland og Belgien, Frankrig og England – men dog mere end dobbelt så mange som i Danmark!

Med verdenskrigen blev faren for jøderne dødelig. Men det åbnede kun langsomt de svenske grænser. Besættelsen af Danmark og Norge i 1940 isolerede Sverige fra vesten, og gjorde det stærkt afhængig af Tyskland, ikke mindst når det gjaldt forsyninger udefra.⁸ Regeringens hovedmål blev først og fremmest at holde Sverige udenfor krigen, og det førte i de første år til en lang række protyske indrømmelser, der i praksis gjorde Sverige til ikke-krigsførende på tysk side. Den såkaldte transitafale i 1940 bragte indtil 1943 omkring 2 millioner tyske soldater gennem Sverige til det besatte Norge. Svensk luftrum og søterritorium blev åbnet for tyske stridskræfter, og i sommeren 1941 overførtes en hel division fra Norge til Finland via Sverige. Disse og andre knæfald skaffede Sverige et blakket image blandt de allierede og ikke mindst i Norge og

och judeproblemet 1933-1945 (Sthlm. 1987)). Hans Uwe Petersen: *De nordiske lande og Hitler-flygtninge. Internordisk samarbejde i flygtningespørgsmålet 1938-39* i: Rune Johansson og Hans-Åke Persson: *Nordisk flyktingpolitik i världskrigens epok* (Lund 1989) samt Berge anf. arb. Der findes efterhånden en omfattende litteratur om de tyske flygtninge i Norden. For en god introduktion, se Hans Uwe Petersen (red.): *Hitlerflüchtlinge im Norden. Asyl und politisches Exil 1933-1945* (Kiel 1991). Standardværket for Sveriges vedkommende er Helmut Müssener: *Exil in Schweden* (München 1974) og for Norges Einhart Lorenz: *Exil in Norwegen* (Baden Baden 1992). Den norske politik overfor de jødiske flygtninge er behandlet af Harald Skjøsberg: *Norsk politikk overfor jødiske flygtninge, 1933-1940* i: *Arbejderhistorie* 1987 (Oslo 1987). For Danmark, se Hans Uwe Petersens talrige artikler bl.a. nævnt i det af ham redigerede værk ovenfor. For flygtningespørgsmålet i Mellemligstiden, se f.eks. Michael R. Marrus: *Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century* (N.Y. 1985).

⁸ Wilhelm Carlgren: *Svensk utrikespolitik 1939-1945* (Sthlm. 1973) og Alf W. Johansson: *Per Albin och kriget* (Sthlm. 1984).

– med mindre ret – i Danmark, og vakte også voksende kritik i Sverige selv.

Omsvinget kom med de ændrede krigskonjunkturer ved årsskiftet 1942-43. Vestmagternes pres fik nu større tyngde, og regeringen begyndte at afbalancere den protyske neutralitet og indstille sig på en allieret sejr.⁹ Det skete langsomt og forsigtigt – for man »vänder inte ett regalskepp på en femöring« – som det lød fra udenrigsminister Günthers mund. Således bragtes transitten til ophør i august, og en ny handelsaftale med USA og England i september pressede svenskerne til at skære Tysklandseksporten ned. Som regeringen så det, skete disse justeringer under en betydelig *risk-taking* og fare for at tyskerne skulle svare igen med en militær invasion eller en blokade. Men frygten forsvandt i takt med de udeblevne eller i værste fald spage tyske reaktioner. I efteråret 1943 stod Sverige stærkt strategisk såvel som militært og forsyningsmæssigt. »Vi hava alla för närvarande en större känsla av trygghet än någonsin tidigare under det här kriget«, hedder det i Utrikesdepartementet i slutningen af september. »Vår relativa styrka har ju otvivelaktigt vuxit, åtminstone i förhållande till den makt som behärskar landamärena runt omkring oss«. ¹⁰ Men fortsat bestod der en fare for at den tyske Værnemagt kunne føle sig tvunget til at intervenere hvis f.eks. de allierede (som meldingerne lød) slog til i Norge. Derfor gjaldt det ikke mindre nu end tidligere om at fastholde den svenske neutralitets troværdighed i forholdet til Berlin. Ikke mindst samlingsregeringens dominerende skikkelse, den forsigtige statsminister Per Albin Hansson repræsenterede denne linje, der ønskede så få konjunkturbestemte udsving som muligt og modsatte sig opinionens krav om en mere proallieret politik. Således udtalte statsministeren sig skarpt imod en »repressaliepolitik«, da regeringen i december 1943 protesterede imod deportationen af de norske studenter, og mange ønskede at gå videre. Han ville intet brud med Tyskland for Norges skyld!¹¹ Tværtimod gjaldt det om at få overbevist de vestallierede, og her især USA, om at de havde en fælles interesse med

⁹ Ud over de anf. arb. af Carlgren og Johansson kan henvises til artikler i Bo Hugemark (red.): *Nya fronter?* (Sthlm. 1994), især Kent Zetterberg: *Svensk säkerhetspolitik 1943*. For opsigelsen af transitaftalen, se Rune Karlsson: *Så stoppades tysktågen* (Sthlm. 1985). Krigshandelsaftalen med England og USA sept. 1943 er behandlet i Gunnar Hägglöf: *Svensk krigshandelspolitik under världskriget* (Sthlm. 1958). Hägglöf – der optrådte som hovedforhandler – fik overbevist en skeptisk regering om at aftalen kunne skabe good-will og skaffe Sverige en gunstig position, når efterkrigstidens genopbygning satte ind, hvad Hägglöf fandt »synnerligen önskvärt såväl ur rent politisk som ur ekonomisk synsvinkel« (iflg. ref. for regeringen 28.6.43 i anf. arb., s. 263).

¹⁰ Staffan Söderblom til repræsentationen i Reykjavik af 27.9. 43, citeret i Johansson, anf. arb., s. 328.

¹¹ Johansson, anf. arb., s. 332.

Tyskland i ikke at presse Sverige ind i krigen. Og her kunne rollen som fristed og beskyttelsesmagt, og som økonomisk og humanitær hjælper, blive et vigtigt argument.

Humanitær indsats som udenrigspolitisk instrument har en lang og succesrig tradition i Sverige. Holder vi os alene til den 2. Verdenskrigs epoke kan nævnes hjælpen til Finland, med bl.a. modtagelse af 70.000 finske børn; gavepakkerne til Norge og modtagelsen af omkr. 50.000 norske flygtninge, hertil 20.000 danske og 35.000 baltiske flygtninge; hjælp til udveksling af krigsfanger og sårede; hjælp til belgiske børn; fødevarer til det hungerramte Grækenland og til Nederlandene; redningen af mellem 20.- og 30.000 ungarske jøder med svenske papirer og pas; og udfrielsen af omkring 20.000 fanger fra de tyske koncentrationslejre – den såkaldte Bernadotte-aktion. Det bemærkes også at arbejdet fortsatte ud over krigens afslutning med omfattende genopbygningshjælp til en lang række europæiske lande, herunder også til Tyskland, i form af kreditter, hospitaler og bespisninger. For hele perioden 1939-50 er den samlede værdi opgjort til 2 milliarder sv. kr. Det drejer sig altså om meget store beløb, betalt af de svenske skatteydere.¹²

Det er en almindelig iagttagelse at humanitært hjælpearbejde er en af småstatens muligheder for at skaffe sig venner og indflydelse i det internationale selskab, hvor det ellers er de økonomiske og militære magtmidler der tæller. Som det hedder i standardværket om den svenske udenrigspolitik efter 1945, vil en humanitær indsats ofte være knyttet til forhåbninger om at svensk hjælp kan virke good-will-skabende i fremtiden. De humanitære motiver kan da på længere sigt knytte an til de økonomiske og sikkerhedspolitiske, idet hjælpen ses som et middel til at fremme afspænding og dermed bidrage til en fredeligere verden.¹³

¹² Se generelt *Kommitén för Internationell Hjälpverksamhet och Svenska Europahjälpen: Sveriges internationella hjälpverksamhet 1939-1950* (Sthlm. 1956). Indbefattet de private bidrag beløb hjælpen for nævnte periode sig til 3,2 milliarder. For Bernadotte-aktionen, se *Aktstycken* udgivna av Kungl. Utrikesdepartementet: 1945 års svenska hjälpexpedition till Tyskland (Sthlm. 1956) og Leni Yahil: *Scandinavian Countries to the Rescue of Concentration Camp Prisoners*: *Yad Vashem Studies VI* (Jerusalem 1967), s. 181 ff. Redningsaktionen til fordel for de ungarske jøder er behandlet i Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide, The Holocaust in Hungary* (N.Y. 1981), s. 1083 ff. Se også generelt Koblik, anf. arb. Ann-Louise Zetterbergs lic.-afhandling fra 1971: Den svenska humanitära hjälpen under andra världskriget, behandler det svenske Røde Kors' hjælp til Finland og Norge 1939/40. Hun dokumenterer det tætte parløb, der var mellem Røde Kors og UD, og de politiske konstellationers betydning for at hjælpearbejdet gik så glat under Vinterkrigen, men stødte på store vanskeligheder i Norge 1940. Jeg takker Ann-Louise Zetterberg for venligst at have udlånt sin upublicerede afhandling til mig.

¹³ Nils Andrén og Åke Landqvist: *Svensk Utrikespolitik efter 1945* (Sthlm. 1965), s. 280. Jeg har forgæves eftersøgt relevant teoretisk litteratur fra den internationale politik om emnet.

Desværre mangler vi en samlet politisk analyse af den svenske hjælpevirksomhed under 2. Verdenskrig. At denne i overgangen mellem krig og fred havde et åbenbart realpolitisk sigte stod i hvert fald klart for den amerikanske gesandt i Stockholm. Han indberettede i januar 1945 til State Department at svenskerne følte behov for at forbedre deres rygte »by all available means«, og at en humanitær indsats var et middel »to erase, or at least to blur, the black marks which Sweden had received in United Nations' books for its behavior during the war«. ¹⁴ Også en historiker som Leni Yahil fremhæver det dobbelte formål med Bernadotte-aktionen – uden iøvrigt at ville forklejne de humanitære motiver. ¹⁵ Og standardværket om den svenske Tysklandshjælp efter 1945 har selve statsinteressen som hovedtese. ¹⁶

Vender vi atter blikket imod situationen i 1943, kan vi konstatere at den store strategiske omstilling udadtil også gjorde sig gældende indadtil, hvor freden og fredskrisen blev et hovedpunkt på den politiske dagsorden. Således indledte Riksdagen et stort udredningsarbejde om de økonomiske og sociale efterkrigsproblemer, der placerede genopbygning og humanitær hjælp centralt i debatten. ¹⁷ Det førte i oktober til en bevilling på 100 millioner sv. kr. til formålet. Hjælpen er kaldt den ”svenske Marshall-plan« og set på baggrund af og som konkurrent til de allierede *relief*-organisationers kamp »om sjælene og maverne« i krigens Europa. Den blev tillagt stor betydning i UD og kraftigt populariseret ikke mindst i Washington. I april 1944 erklærede Günther overfor den britiske gesandt at Sverige var indstillet på at yde den mest rundhåndede hjælp til de undertrykte lande i Europa. »You know« – he said – »that we Swedes feel a certain sense of shame when we look at our neighbours and brothers who are living under German oppression«. ¹⁸

At humanitær hjælp og *reconstruction* var i svensk egeninteresse, både politisk og økonomisk, blev en stående figur i både regeringens og partiernes argumenter. Vi finder dem også i det hjælpeprogram, som det magtfulde svenske Røde Kors lagde frem i september. ¹⁹ Her fremhæves den good-will, som en storslået humanitær indsats kunne skabe ikke blot for organisationen – men også for Sverige, og den betydning det kunne

¹⁴ Citatet hos Berge, anf. arb., s. 27.

¹⁵ Yahil som i note 12.

¹⁶ Jörg Lindner: *Den svenska Tysklands-hjälpen 1945-54* (Sthlm. 1988).

¹⁷ Se især Klaus R. Böhme: *Handel och hjälp* og Erik Norberg: *Kampen om själarna – och magarna. En svensk Marshallplan i krigets Europa* i: Hugemark, anf. arb.; hertil Hägglöf, anf. arb.

¹⁸ Mallet til Eden af 5.4.44, citeret i Johansson, anf. arb., s. 456.

¹⁹ Se forslag til efterkrigsprogram fremlagt af viceformanden, grev Folke Bernadotte i Överstyrelsen, september 1943 i: Böhme, anf. arb.

få for stillingen i verdenssamfundet. Både den statslige og private hjælp sigtede i første række på de nordiske lande som modtagere, og her især Norge og Finland (selvom Danmark også var med) – en prioritering i forhold til det øvrige Europa der utvivlsomt blev bestyrket af den omfattende debat om nordisk samarbejde og Nordens enhed, som rullede igennem svensk (og dansk) presse i sommeren 1943.

Hele denne diskussion om hjælp og *reconstruction* havde dybe forgreninger til andre samfundsspørgsmål. Den blev fulgt af en levende opinion og af en presse, der modtog opsigelsen af transitaftalen med uskrømtet glæde, og som under den lempede censurpolitik blev mere og mere antitysk.²⁰ Hele denne udvikling i opinionen og i de politiske handlingslinjer kan kun antydes her. Men viljen til og forståelsen for nødvendigheden af en humanitær indsats også for Sveriges egen skyld, i befolkningen og hos politikerne og embedsmændene, udgør en vigtig, om end for det meste udtalt, baggrund for den generøsitet hvormed Sverige modtog de danske flygtninge i oktober 1943.

Udviklingen i den svenske flygtningepolitik fulgte nøje krigskonjunkturerne. Dette kan ganske præcist aflæses i håndteringen af det største flygtningekontingent, nemlig nordmændene – der i slutningen af 1943 nåede et antal på omkr. 20.000.²¹ Mange blev i de første år sendt tilbage over grænsen – i perioden fra april til december 1941 således i alt 800 eller 30% af samtlige flygtninge. Men dette ændredes fra årsskiftet 1941-42, og gennem 1942-43 satte en gradvis liberalisering ind. I 1943 forsvandt tvangsarbejdet til en sulteløn i skovene – sammen med disciplinærforlæggningerne. Man blev mere generøs med arbejdstilladelser – indtil disse helt forsvandt. Også opholdsbegrænsningerne blev næsten ophævet. I december anerkendte den svenske regering den norske exilregerings repræsentant i Stockholm som minister, og samme måned kom som et foreløbigt højdepunkt tilladelsen til at opstille de såkaldte polititropper på svensk grund.

De mildere vinde fra slutningen af 1941 ramte også de jødiske flygtninge. Men det store vendepunkt kom oktober-november 1942, da

²⁰ For liberaliseringen af pressepolitikken, symboliseret ved justitsminister Westmans afgang august 1943, se Åke Thulstrup: *Die schwedische Pressepolitik im Zweiten Weltkrieg* i: Rudolf L. Bindschedler o.a. (red.): *Schwedische und schweizerische Neutralität im Zweiten Weltkrieg* (Basel 1985).

²¹ For den svenske flygtningepolitik overfor Norge, se først og fremmest Ole Kristian Grimnes: *Et flyktningsamfunn vokser fram* (Oslo 1969) og Grimnes' artikel i: Johansson og Perssons anf. arb. Hertil Tor Arne Barstad: *Norske flyktninge i Sverige*; Stig Ekman og Ole Kristian Grimnes (red.): *Broderfolk i ufredstid. Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig* (Oslo 1991).

Tyskland udstrakte sin Endlösung til Norge, og 767 af de ca. 1800 jøder deporteredes til Auschwitz. Den svenske opinion havde igennem 1942 med stigende harme fulgt tyskernes blodige regimente i broderlandet, og en større storm brød nu løs anført af kirken og pressen – der i fyldige reportager beskrev rædslerne og den tyske brutalitet. Mest kendt blev domprovsten i Göteborg, Olle Nysteds prædiken »Om vi teg skulle stenarna ropa«, der har givet inspiration og titel til den amerikanske historiker Steven Kobliks vigtige bog om den svenske jødepolitik 1933-45. Trykket blev så voldsomt at regeringen via norsk Røde Kors og gesandtskabet i Berlin tilbød at modtage og internere de resterende jøder. Henvendelsen skete hemmeligt og »privat« for ikke at provokere Tyskland, men blev mødt med afvisning – og en advarsel imod at rejse spørgsmålet officielt. Heller ikke forsøget på at redde nogle af de arresterede gennem naturalisering havde større succes. Det blev opfattet som manipulation og svindel – men skulle senere blive redningsplanken for andre. Derimod lykkedes det i februar 1943 trods rigskommissærens modstand at skaffe ca. 50 jøder med svensk statsborgerskab tilbage til Sverige.²²

Berlin – der ellers nøje fulgte enhver antitysk ytring i Sverige – reagerede moderat på den store flugt og demonstrerede at tolerancen når det gjaldt en humanitær indsats var relativ høj. Den svenske opinion havde i 30'erne i det store og hele sympatiseret med den flygtningefjendske politik. Nu stod det klart at en folkelig stemning ville støtte regeringen i en flygtningevenlig holdning. Det blev erfaringer der kunne trækkes på i oktober 1943.

En etape i det Koblik kalder den svenske regerings læreproces henimod oktober 1943, blev den såkaldte Adler-Rudel-plan fra marts/april. Den 17. december 1942 havde de allierede nationer med USA og England i spidsen udsendt en erklæring, der for første gang fokuserede åbent på massedrabet på jøderne og stillede tyskerne til regnskab efter krigen. Erklæringen havde været længe undervejs som et udtryk for den passivitet, hvormed Vestmagterne mødte jødeforfølgelserne, og den uvilje der herskede i London og Washington imod at hjælpe. Af flere grunde prioriterede man jødernes redning lavt og ønskede derfor ikke at skabe en offentlig stemning, der kunne rejse krav om en forstærket indsats. For en sådan kunne aflede ressourcerne fra den store strategi og

²² For Sverige og aktionen imod de norske jøder, se Sveriges förhållande till Danmark och Norge under krigsåren. Redogörelser avgivna till den svenska utrikesnämnden av ministern för utrikesärendena 1941-45 (Sthlm. 1945), s. 173-75. Hertil Koblek anf. arb., s. 59-61 og dokumenterne s. 202-07; Yahil som i note 12; Oskar Mendelsohn: Jødernes historie i Norge gjennom 300 år (Oslo 1987), bd. II, s. 142 og 243 ff.

kunne bringe de allierede millioner af jøder på halsen – hvis tyskerne slap dem fri. For at vise sin gode vilje og samtidig pacificere opinionen indkaldte USA til en flygtningekonference på Bermuda i april 1943, der helt efter hensigten ikke besluttede sig for noget som helst.²³

En anden af de bekvemme løsninger bestod i at få de neutrale stater stærkere engageret. Adler-Rudel-planen – der opererede med at bringe 20.000 jødiske børn fra Frankrig og Belgien til Sverige - skal ses på denne baggrund. Den svenske regering med socialminister Möller i spidsen drøftede spørgsmålet og besluttede sig for at hjælpe – den flygtningevenlige Möller med det argument, at hjælpen ville give Sverige good-will hos de allierede.²⁴ Men det skete rigtignok med det forbehold at England og USA betalte omkostningerne og garanterede at børnene ikke forblev i Sverige efter krigen. Balancen mellem den humanitære indsats og det økonomiske og sikkerhedspolitiske hensyn lå således klar. I hvert fald amerikanerne tolkede det svenske svar som taktisk obstruktion – og planen endte i ingenting. Hverken i Washington eller i London og Stockholm troede man i virkeligheden på at Berlin ville acceptere – og Foreign Office lagde ikke skjul på at det hele var propaganda med det formål at drukne kritikken over Bermuda.²⁵ Også Koblik, der ser positivt på alvoren bag den svenske reaktion, vil mene at regeringen i sidste instans godtog Adler-Rudel-planen, fordi statsminister Per Albin Hansson var af den overbevisning at denne aldrig ville bære frem. I hvert fald bemærker man at svenskerne i de samme måneder gang efter gang udså afdelingen om at modtage omkr. 100 finske emigrantjøder, der stod overfor at blive deporteret til Tyskland. Günther og undervisnings- og kirkeminister Gösta Bagge fra Højre erklærede samstemmende at Sverige ikke måtte blive overrendt af jøder.²⁶ Bagge repræsenterede den

²³ For Bermuda-konferencen, se David Wyman: *The Abandonment of the Jews* (N.Y. 1984) og Henry L. Feingold: *The Politics of Rescue. The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938-1945* (New Brunswick 1970), med flg. karakteristik af konferencen: »Its purpose, as it turned out, was not so much to help the victims of the Nazi terror, but the governments of Britain and the United States« (s. 190).

²⁴ Diskussionen om Adler-Rudel-Planen er behandlet af Koblik, anf. arb. s. 61 ff. – men noget overfladisk. Således inddrager Koblik ikke det ganske omfangsrige amerikanske aktmateriale, der er publiceret i *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, (Washington 1963), vol. 1943: 1, og som stiller sig særdeles kritisk til alvoren bag de svenske forhandlinger. Se også S. Adler-Rudel: *A Chronicle of Rescue Efforts* i: *Leo Baeck Institute Yearbook* vol. 11 (1966), s. 213-35.

²⁵ Se f.eks. Bernard Wasserstein: *Britain and the Jews of Europa, 1939-1945* (London 1979), s. 240 ff.

²⁶ Ud over hos Koblik er spørgsmålet behandlet i Hanna Rautkallio: *Finland and the Holocaust* (N.Y. 1987), s. 246 ff. Men se også den stærkt kritiske stillingtagen af W. Cohen og J. Svensson: *Finland and the Holocaust* i: *Holocaust and Genocide Studies* vol. 9 (1995), s. 70-92.

mere forsigtige del af ministeriet, og argumentationen dækkede formentlig over frygten for, hvad Tyskland kunne finde på. Tyske straffeaktioner var aldrig ude af regeringens overvejelser og tvang til en lav profil i det europæiske jødespørgsmål. Således kommenterede man aldrig åbent massedrabene, ja, holdt oven i købet oplysninger tilbage.²⁷ Og da man endelig eksponerede sig 2. oktober, skete det også uden nogen form for uddybende kommentarer.

Aktørerne

Revisionen af udlændingeloven i 1937 gav Utrikesdepartementet en hovedrolle i flygtningepolitikken, og med krigsudbruddet blev ministeriet enerådende i det afgørende spørgsmål om tildelingen af indrejsevisa. (Mens den indre kontrol over arbejds- og opholdstilladelser blev udøvet af den noget »blødere» Socialstyrelse). Loven gav regeringen og myndighederne et vidt spillerum, og chefen for UD's retsafdeling siden 1938, udenrigsråden Gösta Engzell, fik en central plads i udformningen af den praktiske flygtningepolitik. Det var Engzell, der under de internationale forhandlinger før krigen forsvarede Sveriges ret til at holde flygtningene ude. Men det var også Engzell, der under den mislykkede Evian-konference i sommeren 1938 som den eneste havde advaret imod den katastrofe, der truede det jødiske folk. Som han i november 1938 belærte den flygtningefjendske og antisemitiske minister i Prag om, var denne politik dikteret af »en trots allt det oerhörda mörka, som nu lägger sig över vår kontinent – befintlig humanitär anda, som vi gör vårt till för att förena med vårt lands berättigade interessen av att hållas utanför det som nu sker«.²⁸ Med besættelsen af Norge blev Engzell involveret i håndteringen af de norske flygtninge. Således leverede han i 1941 den juridiske begrundelse for udvisningen af en norsk Wollweber-sabotør til en sikker død i Tyskland – en sag der under stor medieopmærksomhed blev taget op af Sandlerkommissionen efter kri-

²⁷ For undertrykkelsen af informationer om Endlösung, se Koblik, *anf. arb.*, s. 143 ff. samt Walter Laqueur: *The Terrible Secret* (London 1980), s. 48 ff.

²⁸ Citatet hos Lindberg, *anf. arb.*, s. 168; se iøvrigt for Engzell s.st., s. 263 og 327. Den svenske gesandt i Prag, Malmar, er nyligt af den amerikanske historiker Paul A. Levine blevet taget som udtryk for en udbredt antisemitisme i UD i 1930'erne og ind i krigen, en antisemitisme der også skulle indbefatte Engzell (*Antisemitism in Sweden's Foreign Office: How important was it?* i: (Svenskt) *Historisk Tidskrift* 1996, s. 8-27). Bortset fra at Levines dokumentation i UD-akterne er såre spinkel, betvivler jeg forklaringsværdien af at udvide antisemitisme-begrebet til at omfatte tidens almindelige fremmedhad, racisme og etniske diskriminering, der var notorisk i ledende kredse. Hvorledes da forklare Engzells udvikling fra antisemit før krigen til jødehjælper fra 1942 som et generelt fænomen?

gen.²⁹ Man forstår, om Engzell mod slutningen af det lange og tunge år 1941 havde behov for at fastholde synspunktet, at det kunne være muligt at tage et vist hensyn til de humanitære værdier – uanset at flygtningepolitikken fundamentalt var negativ.³⁰

Således personificerede Engzell i rollen de to sider af svensk flygtningepolitik som vi her forfølger, nemlig den humanitære dimension og statsinteressen, og han gjorde selv turen med mod en stadig større åbenhed. Hans arbejde i oktoberdagene 1943 viser at han havde hjerte for de forfulgte. Han var lydhør overfor petitioner og indstillet på at strække sig vidt for at hjælpe. I juni 1944 skrev han til en god jødisk bekendt: »Nu har ju stormen gått över Ungern och vi har varit överlupna med hjälparbete för judarna där. Det är sorgligt, att vi står så vanmäktiga, men alla försök göras för att åtminstone söka förhåla ingripandena.«³¹ Den gode vilje til at hjælpe de katastroferamte i Ungarn og siden koncentrationslejrfangerne i Tyskland gælder også for Engzell under redningsaktionen for de danske jøder i 1943.³²

Engzell var en fin jurist og kørte retsafdelingen som sin butik. Arbejdsgangen i ministeriet var stærkt decentraliseret under krigen, og afdelingscheferne havde stor autonomi. Direktøren, kabinetssekretær Erik Boheman, gik for at være jødeven, men blandede sig efter egne udsagn ikke i Engzells sager, og udenrigsministeren selv svævede over vandene, optaget af high policy – hvis han da ikke var på væddeløbsbanen! Berømt for sin »slarvige« arbejdsfacon var Günther også kendt for sin villighed til at delegerede opgaver ud, og han greb sjældent ind i flygtningepolitikken. Overhovedet ses spørgsmålet næsten aldrig behandlet på regeringsplan. Beslutningerne og rutinerne lå på embedsmandsniveauet.³³

Når det gælder den store politik, tegner der sig under krigen to linjer eller tendenser i Utrikesdepartementet: En mere vestvendt under Boheman og en anden, mere tyskorienteret, under udenrigsministeren og

²⁹ For udvisningen af Martin Hjelman, se Lars Borgersrud: *Wollweberorganisation i Norge* (Oslo 1994), s. 342.

³⁰ Berge, anf. arb., s. 86 med referat af strengt fortroligt PM til socialminister Möller af 24.11.41.

³¹ Engzell til ingeniør Erik Magnus af 10.7.44.

³² Engagementet i Bernadotte-aktionen er kort berørt af Yahil, anf. artikel, s. 220.

³³ Se Lindberg, anf. arb., s. 280 f.; Erik Boheman: *På vakt* (Sthlm. 1964), især s. 26 ff.; hertil Tage Erlander: *1940-1945* (Sthlm. 1973), s. 112.

Efter færdiggørelsen af manuskriptet er jeg blevet bekendt med Paul A. Levine: *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938-1944* (Uppsala 1996). Disputatsen har UD som sit genstandsområde og de diplomatiske kilder som sit hovedmateriale. Den står således centralt også for min problemstilling. Bogens resultater

chefen for den politiske afdeling, Staffan Söderblom.³⁴ En nøgleposition på forhandlingslinjen til Tyskland indtog gesandten i Berlin, Arvid Richert, med fine tyske kontakter og med stor indflydelse i UD – også takket være venskabet med Günther. Som bølgebryder imod den aggressive tyske udenrigspolitik siden 1937 var Richert en forsigtig og tilpasningsindstillet diplomat og modstander af enhver form for protestpolitik. Så meget desto mere som det stod stadigt klarere at de vigtige spørgsmål ikke blev afgjort af det tyske udenrigsministerium, men af Hitler selv. En opfattelse de tyske diplomater naturligvis gjorde hvad de kunne for at understøtte når det gjaldt ubehagelige sager som f.eks. aktionen imod jøderne. »Med det orientaliskt ogenomträngliga statsmaskineri, som numera fungerar i tredje riget och där Ausw. Amt tycks vara såsom borttappat, är det alldeles omöjligt att få någon klarhet i vilka krafter, som här egentligen drivit sitt spel«, rapporterede Richert til Söderblom 5. oktober 1943. »Jag börjar tro, att när man i Ausw. Amt i detta sammenhang talar om militärerna, så är det i själva verket Hitler själv, som det er fråga om!« Richert var imod aktioner til fordel for jøderne, fordi han opfattede dem som håbløse (»et skud i mørket«). Han standsede oplysninger om forfølgelserne for ikke at skabe sensation og kritik hjemme i Sverige, og endnu i november 1942 stillede han sig tvivlende overfor eksistensen af en Endlösung. Imod den svenske presses

er i vidt omfang sammenfaldende med mine. Således har Levine Engzell som dominerende aktør, der selvstændigt former den løbende flygtningepolitik indenfor de rammer der var sat af den politiske ledelse. Han mener at UD var orienteret om massemordet fra midten af 1942, og sætter overgangen fra passivitet til aktivisme med deportationen af de norske jøder fra slutningen af 1942. Derpå startede et systematisk arbejde for at redde de svenske jøder (eller jøder med svensk affinitet), der sad fast rundt omkring i Hitlers Europa, og som man forsøgte at få hentet hjem eller afskærmet via naturalisering. Det er således synspunktet at alt var lagt til rette for og intet nyt i redningen af de danske jøder i oktober 1943. Denne behandles s. 229-45 summarisk og med mange spørgsmål ladet åbne i forhold til afhandlingen her. Levines arbejde kan ses som et modspil til Kobliks stærkt negative syn på den svenske jødepolitik under 2. Verdenskrig. Dens udtalte mål er således at ændre opfattelsen af Sverige som *bystander*, dvs. passiv tilskuer, i den europæiske Holocaust. Se for en nærmere diskussion heraf min anmeldelse i det kommende nummer af Historisk Tidsskrift.

³⁴ Jeg har ikke fundet det nødvendigt at trænge dybere ind i kommando- og indflydelsesstrukturerne i UD. Carlgren, anf. arb. er lidet meddelsom på dette punkt. Men se Sven Grafström: *Anteckningar 1938-44* (Sthlm. 1988) og Gunnar Häggelöf: *Samtida vittne 1940-1945* (Sthlm. 1972) samt Boheman anf. arb. passim. Söderblom synes ikke at have spillet nogen udfarende rolle i oktoberdagene 1943 Häggelöf ledede den handelspolitiske afdeling, der ikke direkte berørtes af flygtningespørgsmålet. Grafström var chef for UD's pressebureau og tilhørte den vestvendte fraktion i UD. Posterne som gesandt i henholdsvis London og Washington var besat af Björn Prytz og Wollmar Boström. Iflg. Boheman, anf. arb., s. 31 spillede de begge en mindre betydningsfuld rolle, end man skulle tro, på grund af kommunikationsproblemerne hjemover, og fordi store spørgsmål ofte blev forhandlet direkte. udenom dem.

antitske reportager førte han et løbende felttog og forsøgte også at kvæle den i oktober. Som man kunne vente, var Richert også modstander af regeringens intervention i den danske krise, og Berlinergesandtskabet blev således en vigtig, bremsende faktor i redningsaktionen i 1943.³⁵

Afgørende for det svenske redningsarbejde blev den akse, som Engzell og hans *second-in-command*, bürochefen Hallenborg, etablerede med gesandten i København siden 1941, Gustav v. Dardel. Erik Scavenius havde ikke høje tanker om Dardel, men de tætte bånd mellem de to kongehuse sikrede gesandten en smuk position ved hoffet, og han skabte sig også gode forbindelser til de konservative og til Socialdemokratiets top. Det gjorde at han i almindelighed var velinformeret om danske forhold, og hans indberetninger rummer vigtige oplysninger om den danske politik. Dardel var en svoren tilhænger af kollaborationen, og sprængte observatørrollen da han under septemberkrisen i 1943 anbefalede at man dannede en ny parlamentarisk regering. Efter bruddet den 29. august steg hans betydning i takt med at Sverige opprioriterede sin danske politik, og Dardel arbejdede snævert og friktionsløst sammen med direktør Svenningsen i Udenrigsministeriet. Dardel havde stor kærlighed til Danmark, og sørgede med danskerne i deres »hjemssøgelens stund«.³⁶ Under jødeaktionen blev han krumtappen i hjælpearbejdet. Fra Stockholm lagde Engzell alle vigtige spørgsmål ud til gesandstens afgørelse, og Dardels indstilling blev næsten altid fulgt. Bevægelserne i den svenske politik mellem en liberal og en restriktiv kurs kan altid spores tilbage til gesandtskabet i København.

»Jødespørgsmålet« i Danmark 1941-43

Svenskerne fulgte opmærksomt alle bevægelser i »jødespørgsmålet« i Danmark. I november 1941 pressede et stykke klassisk tysk revolverdiplomati regeringen til at underskrive Antikominternpagten. Dette førte til

³⁵ For et stærkt kritisk billede af Richert, se Koblik, *anf. arb.*, s. 22, 145 ff. og 154 med henvisninger bl.a. til indberetning fra Richert af 18.11.42, der anbefaler at man behandler de seneste oplysninger om masseudryddelserne med stærkeste reservation. Hertil Bohemans mere positive karakteristik, *anf. arb.*, s. 30 f.

³⁶ Dardel var gesandt i Belgien indtil 1940, derefter chef for personaleafdelingen i UD, indtil han efterfulgte grev Hamilton som gesandt i København. Boheman, der i almindelighed er varsom med at kritisere sine tidligere medarbejdere, karakteriserer Dardel som følger: »Under sitt en smula sävliga aristokratiska yttre döljer Gustaf v. Dardel en fast karaktär, stor diplomatisk smidighet och en ovanlig förmåga att ta människor och vinna förtroende« (*anf. arb.*, s. 27).

Dardels erindringer *Lyckliga hov, stormiga år* (Sthlm. 1953) er temmelig uinteressante i

en udbredt frygt for nye og mere radikale tiltag og gjorde for første gang under besættelsen jøderne til et politisk problem.³⁷ Endlösung var da i sin formative fase, og Göring rejste sagen under samtalerne med den danske udenrigsminister i Berlin. Scavenius replicerede at der ikke fandtes noget jødeproblem i Danmark, og gentog det overfor Dardel i januar 1942.³⁸ Befolkningen ville opfatte et indgreb som et rent tysk magtmisbrug, erklærede han – underforstået at regeringen ikke kunne dække det med sin autoritet, og at det ville bringe samarbejdspolitikken til fald. Formentlig med sigte på de just overståede demonstrationer imod Antikominternpagten føjede Scavenius til at jøderne med deres realitetssans udgjorde et godt »komplement« til danskerne – »som ofte lod sig lede af ideelle motiver«!

På den såkaldte Wannsee-konference i januar 1942, der koordinerede drabet på de europæiske jøder, blev det besluttet at lade Danmark (og det øvrige Norden) vente – netop for at undgå ballade. Men året efter, da Scavenius var blevet statsminister efter Telegramkrisen, og den tyske okkupationsskrue havde fået en omdrejning til, voksede trykket på ny. Vi ved at situationen var ganske overordentlig farlig, og at Eichmann og Gestapo pressede på for at invadere Danmark.³⁹ Helt på linje med Troessamfundets bestræbelser på at gøre sig så lidt synligt som muligt gik regeringen fra starten ind for en mild diskriminering, der skulle forhindre at jøderne blev udnævnt til topstillinger i staten eller optrådte offentligt, f.eks. i radioen. Men under presset fra rygterne om et tysk fremstød, og i håbet om at kunne afværge det værste, ser det ud til, at Scavenius omkring årsskiftet 1942/43 belavede sig på at gå planken ud og få alle statsansatte jøder pensioneret.⁴⁰ Lykkeligvis for ham og for det danske image i Holocaust løjede krisen af – ikke mindst takket være den nye og stærke rigsbefuldmægtigede med Gestapo-fortiden, SS-generalen Werner Best, der i den gode sags tjeneste, dvs. af hensyn til kollaborationen, fik overtalt Berlin til at lade jøderne hvile.

Den tredje og største krise i det dansk-tyske forhold i august 1943 – der

artiklens sammenhæng. Se i øvrigt for Dardel og hans indberetninger Hans Kirchhoff: Augustoprøret 1943. Samarbejdspolitikens fald (Kbhv. 1979) og samme Kamp eller tilpasning. Politikerne og modstanden 1940-45 (Kbhv. 1987). Udtrykket »hemsøgelsens stund« findes i Dardel til Günther nr. 980 af 7.10.43. For forholdet til Nils Svenningen, se Svenningsens takkeskrivelse til Dardel af 15.11.43 (UM 84 0 3/2).

³⁷ Se her og for det flg., Yahil, anf. arb., kap. II samt Kirchhoff: »Endlösung« over Danmark.

³⁸ Dardel til Günther nr. 45 af 14.1.42.

³⁹ Se også Chr. Browning: The Final Solution and the German Foreign Office: A Study of Referat D III of Abteilung Deutschland 1940-43 (N.Y. 1978), s. 158 ff.

⁴⁰ Dardel til Söderblom af 28.12.42, hvor kilden angives som en Scavenius nærtstående person.

proklamerede den militære undtagelsestilstand 29. august og tvang regeringen tilbage – fremkaldte som vi ved jødeaktionen blot en måned senere. Det var efter alt at dømme Best, der udløste aktionen – og det var også ham, der 28. september saboterede den da han lækkede tidspunktet via sin medarbejder Georg Ferdinand Duckwitz. Historikerne strides om motiverne til dette dobbeltspil – der formentlig skal ses som et forsøg på at ride to heste, både den i Berlin og den på Christiansborg. For Best var fortsat afhængig af samarbejdet med de danske myndigheder, hvis hans politik skulle lykkes, og det gjaldt om at slå så lidt i stykker som muligt.⁴¹ Men i øvrigt skal denne diskussion ikke tages på dette sted hvor det først og fremmest er følgerne af den tyske politik, der interesserer. Og her kan vi konstatere at den rigsbefuldmægtigede og de øvrige besættelsesinstansers obstruktion og passivitet blev afgørende for at Holocaust fik et helt anderledes forløb i Danmark end andetsteds i Hitlers Europa.

Med regeringens afgang fulgte en lang og usikker periode med stor frygt for hvad tyskerne kunne finde på. De fleste informerede regnede med at undtagelsestilstanden ville blive ganske kort – som man havde set det i Norge – men de politiske forhandlinger trak ud. I dag kan vi se at slutresultatet, departementschefsstyret, blev det statsretligt columbusæg, der tilgodeså begge parters interesser i at fortsætte kollaborationen. Men en sådan udgang var ikke givet på forhånd – og rygterne løb om en ny dansk regering eller et tysk diktatur. Mindre i de diplomatiske kilder end i den illegale presse og i de svenske aviser kan vi i dag følge de politiske spekulationer om at tyskerne satsede på en ny regering, eventuelt i en kombination af politikere og fagmænd og gerne med parlamentarisk dækning – og måske allerhelst så situationen skruet tilbage før den 29. august. Og at man for at få danskerne i kassen betjente sig af gulerod og kæp, dvs. både lokkede med en normalisering og truede med jødeforfølgelser eller et rigsprotectorat. Så sent som ved månedskiftet til oktober forlød det at sikkerhedschefen Heydrichs højre hånd, politigeneralen Daluge, var kommet til København for at sætte trumf på, og at en socialdemokratisk regering var under dannelse for at afværge katastrofen.⁴² Således indgik jødeforfølgelser fra starten i det politiske spil, og

⁴¹ Jeg har nærmere argumenteret for denne tese i »Endlösung« over Danmark. Se også H. Kirchhoff: *Hvorfor udløste dr. Best aktionen imod de danske jøder – og hvorfor saboterede han den i: RAMBAM Tidsskrift for jødisk kultur og forskning, nr. 3, 1994.*

⁴² Som eksempler på den svenske pressedækning, se Dagens Nyheter 8.9., 14.9., 18.9. og 28.9. samt Svenska Dagbladet 4.9., 16.9., 18.9., 1.10 og 7.10. Nyhederne stammede ofte fra den af eksilddanskerne i Stockholm nyetablerede Dansk Pressetjeneste, der altså debuterede med en række forvrængede meddelelser. Desværre er de stencilerede nyhedsblade ikke

blev på Christiansborg tolket mindre som en reel trussel end som tyskerne pressions og bluff.

For jøderne satte den 29. august skel og udløste en uhyre spændt og nervøs måned. Det skjold som regeringen udgjorde var nu væk, og man måtte frygte »polske« eller »norske« tilstande. At flere prominente og mindre prominente jøder blev taget som gidsler den 29. august, og at ukendte gerningsmænd røvede Troessamfundets medlemslister to dage senere, gjorde naturligvis ikke frygten mindre. Heller ikke manglede det på løbende advarsler om en forestående aktion – der drev et ukendt antal jøder »på landet« i kortere eller længere tid. Lederne forsøgte at dæmpe ned. De holdt kontakt med det danske Udenrigsministerium og lod sig forsikre om at der ikke var fare på færde – et standpunkt der passede godt til deres eget ønske om ikke at ville tro det værste. Udenrigsministeriet havde sine informationer fra tyskerne selv – ikke den mest pålidelige kilde! Men var iøvrigt overbevist om at en aktion, her midt under regeringsforhandlingerne, ikke kunne være i tysk interesse, og tolkede rygterne som taktik. Endnu 29. september kæmpede Duckwitz' advarsel med myndighedernes dementier for at overbevise de tvivlende om at nu var det alvor. Således var Udenrigsministeriet med til at konfirmere Troessamfundet i dets passivitet og til at bremse flugten til Sverige.⁴³

Dette kunne dog ikke forhindre at enkelte jøder tog hånd om deres egen skæbne og stak af. Næppe var Værnemagtens plakater om undtagelsestilstanden sat op, før de første startede flugten til Sverige. Det gjaldt især unge mennesker, der ikke bare ville lade stå til, eller dem der havde et tættere forhold til katastrofer såsom de statsløse eller de østeuropæiske jøder, der var kommet til Danmark sidst. Mindst 60 blev det til,

bevaret for denne periode i Dansk Pressetjenestes arkiv i RA. For vurderingen i illegale kredse, se f.eks. Erling Foss' samtidige rapporter til London, trykt i hans: *Fra passiv til aktiv Modstand* (1946), s. 210 og 214. Hertil to anonyme rapporter, »Den første måned efter 29. august i Danmark«, dateret 3.10.43, og »Under jødeforfølgelsen i Danmark – Rapport II, dateret 3.-13.10.43«, i alt 43 sider. Rapporterne, der formentlig er beregnet på London, er særdeles informative, også når det gælder det politiske stof (ingeniør Duus-Hansens arkiv, pk. 2, RA). Den 1. nov. sendte den amerikanske gesandt i Stockholm, Herschel V. Johnson en 23 sider lang rapport til State Department med titlen: »Further Action in Denmark by the German »Radicals«: the »Liquidation of the Jews««. Rapporten var helt overvejende bygget på svenske aviser og dansk illegal presse og giver en god sammenfatning af de rådende teorier om jødeaktionens ophavssituation og årsagerne til dens fiasko. (SD 859.4016/15, kopi i H. Kirchhoffs privatarkiv). For Johnson som gesandt i Stockholm, se Boheman, *anf. arb.*, s. 49 f.

⁴³ Se generelt om den jødiske reaktion, Yahil, *anf. arb.*, s. 189 ff., og den meget værdifulde samling af ca. 60 beretninger fra 1956/57 i Ole Barfoeds arkiv, Håndskriftssamlingen, RA. Her fortælles også om dementier fra Københavns biskop Fuglsang Damgaard og vicepolititiinspektør Dahl på Politigården.

før den store exodos satte ind med advarslen 28. september.⁴⁴ Til det svenske politi fortalte flygtningene at de frygtede for at blive deporteret til kz-lejr i Tyskland eller forvist til Polen. De henviste til faren for at jøderne ville blive gjort til syndebuk for udviklingen, eller til rygterne om at tyskerne havde påbegyndt en registrering - den obligate første fase i forfølgelsesernes historie. Det forlød også at massearrestationer ville sætte ind efter den gamle konges fødselsdag, 26. september. Det bemærkes at hverken disse første eller de omkring 2000 senere afhørte jøder gav udtryk for noget kendskab til det industrielle masse mord i dødsfabrikkerne østpå.

I Sverige fulgte man udviklingen i Danmark med største interesse og engagement. De to store Stockholm-aviser, det liberale Dagens Nyheter og det konservative Svenska Dagbladet, rapporterede dagligt om begivenhederne og udtrykte i en lang række ledere lige dele afsky for den tyske terror og beundring for den danske civilcourage. »Den tyska stål hjälmen sänker sig allmera kvävande över Danmarks offentliga liv som en hermetisk gasklocka, ur vilken frihetens syre pumpas ut«, skrev Svenska Dagbladet den 16. september, mens Dagens Nyheter den 18. hyldede det spontane og uortodokse i danskernes holdning: »Raffinementet i den danska världsklokheden är att där bevara den barnablick som även i tanksparader på Köpenhamns gator genomskådar kejsarens nya kläder.«⁴⁵ Men svenskerne blev også mere direkte impliceret. Bruddet i Danmark fik flygtningestrømmen over Øresund til at springe i vejret, fra godt 100 i årene før den 29. august til omkring 600 flygtninge i måneden derefter.⁴⁶ Den store portion var militærfolk, der efter overfaldet på den danske hær og flåde frygtede internering, eller som søgte til England for at fortsætte den kamp, der var blevet nægtet dem i Danmark. Den næststørste samlede gruppe var, som anført, jøder. Straks 31. august erklærede udenrigsminister Günther overfor den danske gesandt Kruse at man ville gøre alt, hvad man kunne, for at hjælpe de danske flygtninge, og i de følgende uger holdt gesandten snæver kontakt med Engzell og Söderblom i Utrikesdepartementet, og med general-

⁴⁴ Se her og for det flg. de svenske politiafhøringer i UD P 40 G, »Hjälp åt flyktingar från Danmark«, vol. 73, der indeholder navne på i alt 35 jøder. For sluttallet på 61, se Kreth og Mogensen, anf. arb., s. 42 ff.

⁴⁵ Dagens Nyheter's behandling af Danmark-stoffet må anskues i sammenhæng med den antityske og regeringskritiske offensiv, som redaktionen førte igennem 1943. Se Jarl Torbacke: Dagens Nyheter och demokratins kris 1937-1946 (Sthlm. 1972). Det bemærkes også at avisen ejedes af den jødiske familie Bonnier.

⁴⁶ Kreth og Mogensen, s. 39, hvor de nøjagtige tal på registrerede flygtninge angives som 119 før den 29. august, og 607 i perioden indtil Duckwitz' advarsel 28. september. Af disse sidste var 225 officerer og værnepligtige.

direktør Karl Höjer i Socialstyrelsen – der blev danskerne en god og varmhjertet hjælper.⁴⁷ Allerede tre uger inde i september kunne slottet Snogeholm i Sydskåne meldes klar som dansk flygtningecenter, og dermed var det flygtningearbejde indledt, der kulminerede foreløbigt i oktober, og som stærkere end nogen officiel protest viste, hvor den svenske opinion stod.

Svenskerne var altså villige til at hjælpe – men kunne naturligvis ikke forhindre at strømmen af 10-15 nye flygtninge hver dag skabte gnidninger. For der var både dem der blev vrede over ikke at kunne komme til England, og dem der klagede over at blive sat i arbejde! Vi har fået et flygtningeproblem, noterede Engzell 14. september, da tallet rundede de 300, og ingen mere troede på at det ville standse.⁴⁸ Uroen forplantede sig til den norske koloni i Stockholm, der ikke havde glemt Transaftalen eller det faktum, at nordmænd på flugt var blevet sendt tilbage over grænsen i armene på det tyske politi. Rygtet løb at danskerne blev forsømt, og eksilnordmænd appellerede til de norske flygtningeorganisationer om at træde til og »vise hvad virkelig skandinavisme betyder«. Frygten for at uroen skulle nå de norske eksilmyndigheder fik Utrikesdepartementet til at reagere med en beslutsomhed der viser, hvilke politiske perspektiver der fra starten var knyttet til flygtningeprojektet. »De norska farhågor äro alltså alldeles felaktiga«, meddelte Engzell gesandten i London, Björn Prytz, der blev opfordret til at gribe ind.⁴⁹

Uroen blandt de danske jøder efter den 29. august forplantede sig umiddelbart til Sverige, hvor opskræmte jøder løb storm på Utrikesdepartementet og bad om hjælp til familie og slægtninge i Danmark.⁵⁰ Det blev igennem september til hundredvis af navne fremsendt af menigheden eller via private. »En allmän oro har gripit oss mosaiska trosbekännare, som hava anförvanter i Danmark. Vi befara, att de vilken dag som helst kunna bliva utsatta för samma fruktansvärda öde, som drabbat de norska judarna«, hedder det fra en advokat i Stockholm. »Der er al grund til at tro at frygten er i højeste grad berettiget«, lyder det fra en far, der bad for datteren i København, nemlig »at forholdene i Danmark vil

⁴⁷ Se Kruses kalendere og referaterne i Kruses privatarkiv, pk. 13, RA.

⁴⁸ Engzell til Prytz nr. 67 af 14.9., med kopi i Engzell til Dardel nr. 60 af 13.9., hvoraf det fremgår at flygtninge uden økonomisk støtte fra familie eller bekendte blev sat i arbejde (UD P 40 G, volym 73).

⁴⁹ S.st. Prytz svarede 16.9. at han ikke havde truffet på antisvenske udtalelser fra hverken norsk eller britisk side, og medsendte en takkeskrivelse fra Christmas Møller af 10.9.

⁵⁰ De flg. breve findes i UD HP 21 ad »Frågor rör. nationella mindretals ställning: Danmark«, volym 1056. De første petitioner er indgivet til UD før 29. august. I det flg. anføres ingen speciel arkivbetegnelse, når kilden findes under ovennævnte dossier-nummer og i de efterfølgende volymer 1057 og 1058.

udvikle sig på samme måde som i Norge med deportation og koncentrationslejr«. Og fra Göteborg: »Min hustru har haft ett tjugotal nära anförvanter i Norge, av vilka de flesta blivit bortförda av tyskarna till obekant ort. Det är skräcken för, att något liknande skulle i nära framtid drabba jämväl min hustrus i Köpenhamn boende syskon, som föranlett denna min vördsamma framställning.« Og igen fra Stockholm at familien i Danmark »äro mina enda kvarvarande släktingar med vilka jag ännu har haft förbindelser, då så långt mig bekant, alla i Riga redan omkommit.«

Historikerne strides om hvor udbredt kendskabet til Endlösung var.⁵¹ Noget entydigt svar kan næppe gives. Det afhænger af tid og sted. Men i hvert fald de svenske kilder tyder på at svenske jøder var informeret om det værste – også selvom man ikke måtte have erkendt mordmetoden og drabenes astronomiske omfang.

Utrikesdepartementet reagerede hurtigt og med en vilje til at bryde alle bureaukratiske bånd – der viser at Günthers løfte var mere end ord. Således sendte Engzell allerede 31. august de første navne og den første rummelige instruks til Dardel i København.⁵² Det hed her at de svenske jøder var stærkt bekymrede, at presset var massivt – og kredsen af danske slægtninge stor – men at departementet var indstillet på at yde rundhåndet bistand for at redde så mange til Sverige som muligt. Til det formål kunne der tildeles visum til alle – uanset om der forelå udrejsetilladelse eller ej – og der kunne udstedes foreløbige pas til alle svenskfødte og til deres nærmeste pårørende, dvs. ægtefæller og børn, og også til ikke-svenske – om end her med en vis forsigtighed. Kardinalpunktet var naturligvis hvordan tyskerne ville reagere, og her lod Engzell ikke alt for optimistisk. Erfaringerne fra Norge trak i begge retninger. I visse tilfælde havde man respekteret foreløbige svenske pas, i andre havde de ført til øjeblikkelig arrestation.

Det var for at skaffe klarhed over dette at gesandtskabet 6. september tog en samtale med det danske fremmedpoliti. Fremmedpolitiet var ikke jødernes ven, som andetsteds dokumenteret.⁵³ Og det bekræftes af kontorchef v. Linstow hos Rigspolitichefen – der gjorde hvad han kunne for at bremse hele aktionen.⁵⁴ Han erklærede at tyskerne kun gav ud-

⁵¹ Se for diskussionen Laqueur, anf. arb.

⁵² Engzell til Dardel af 31.8., 1.9. og 2.9. Den 6.9. anbefalede Engzell at gesandtskabet for ikke-svenske dækkede sig ind med en påtegning i passet som »troligen svensk« eller »søkt svenskt medborgarskap«. For Engzells holdning, se også ingeniør Erik Magnus til Engzell af 4.9. med referat af dennes løfte om, at »alt som kan göras blir gjort«.

⁵³ H. Kirchhoff: »Endlösung« over Danmark, s. 98 f.

⁵⁴ Dardel til Engzell af 6.9.

rejsetilladelse i særtilfælde – og slet ikke til jøder, således at de svenske lettelser var uden betydning. I øvrigt fandtes der ingen akut fare – selvom Linstow måtte medgive at jødespørgsmålet »lå i luften«. Han advarede stærkt imod at Sverige greb til at naturalisere danske jøder. Det kunne let give bagslag og stille dem ringere end de andre. Overhovedet anbefalede han at svenskerne blandede sig så lidt som muligt. Man kunne derved let komme til at rejse et spørgsmål, som endnu ikke var direkte aktuelt.

Selv opsøgte Dardel Thune Jacobsen, der tilsvarende advarede imod at Sverige gav pas til personer, der ikke var eller havde været svenske statsborgere. Overhovedet lød den »hvilende« justitsminister meget pessimistisk og udtalte som sin mening at svensk hjælp ville være nytteløs, hvis tyskerne slog til. Det gjorde altsammen indtryk på Dardel, der helt overtog de danske synspunkter og overbeviste Stockholm om nødvendigheden af at geare ned. Man kunne nok give indrejse, men de foreløbige pas måtte reserveres til de svenskfødte der havde mistet deres danske statsborgerskab, og det betød i første række de kvinder, der havde giftet sig med danske mænd.⁵⁵

Mens Utrikesdepartementet forsøgte at bremse både forventningerne og nervøsiteten – også for at afskærme aktionen i forhold til offentligheden og tyskerne – fortsatte strømmen af petitioner uformindsket og blev lige så hurtigt befordret videre til behandling i København. Således fremsendte Mosaiska Församlingen ad to omgange lister med 60 og 80 navne og advokatkontoret Nisell en liste på 21. Tonen blev mere og mere desperat: »Med visshet kan man säga, att Danmarks judar skola drabbas av samme öde som Norges: deportation. Dette kan komma att ske mycket snart« – lyder en henvendelse fra Stockholm. Og fra en svensk jøde, der slap over Sundet 22. september at »exempel från andra länder i liknande läge som det, vari Danmark nu befinner sig, visar, att ett nu latent deportationshot när som helst kan öka och förverkligas«.

Gesandtskabet arbejdede på højtryk for at nå ud til så mange jøder som muligt. Men det kunne være vanskeligt. I foråret 1943 havde man efter instruks foretaget en registrering af svenske og svensk-fødte jøder bosat i Danmark – og de første naturaliseringer havde sat ind.⁵⁶ Men nu

⁵⁵ S.st.; hertil Engzell PM af 10.9. og Engzell til Dardel s.d. samt Hallenborgs standard-skrivelse s.d.

⁵⁶ Barck-Holst til Hallenborg af 29.3.43. Initiativet skal formentlig ses på baggrund af Gestapos krav januar 1943 om at alle neutrale landes jøder skulle forlade tysk magtområde, i modsat fald ville de blive deporteret østpå. Spørgsmålet er behandlet af Browning, anf. arb., s. 154 ff. Se også her beskrivelsen af UD's kamp for at få de nyligt naturaliserede Bondy-brødre og de tre Kälter-søskende hjem fra henholdsvis Theresienstadt og Westerbork i Nederlandene. Spørgsmålet om de svenske jøder i Danmark berøres af Yáhil, anf. artikel. s. 188, hvorefter næsten 40 danske jøder søgte svensk statsborgerskab i foråret 1943.

faldt de fleste udenfor eller havde allerede gjort sig usynlige. Flere jøder blev svenske statsborgere takket være familien i Sverige – uden at vide det eller uden at have bedt derom!

Krisen skærpedes 21. september, da Dardel formentlig via Duckwitz fik oplysning om at jødelove var planlagt – rygterne sagde til iværksættelse 25. september.⁵⁷ Endnu holdt forestillingerne – eller håbet – sig indenfor rammerne af en »legal« og moderat aktion, der ville båndlægge formuerne og begrænse jødernes næring, således som Dardel kendte det fra Belgien. Men alarmen betød at gesandtskabet nu speedede operationen op og begyndte at uddele pas til ikke-svenske, dvs. til ægtefæller og mindreårige børn. Det hjalp også at man nu havde vished for at flere jøder havde fået udrejsetilladelse på det sidste. Måske skyldtes det bestikkelse, mente Dardel. Det hævdedes med bestemthed at det danske politi – men også Gestapo – sendte jøder over Sundet i bådladninger på ti. Prisen skulle være 1000 kr. pr. styk!⁵⁸

Den 23. september var Dardel i audiens hos dr. Best, der erklærede ikke at ville gribe ind mod jøderne, hvilket han begrundede med sin velvilje overfor Danmark.⁵⁹ Men dementiet skaffede ikke ro og lettede ikke presset på paskontoret. Således meldte Benjamin Slor fra Menigheden sig med anmodning om at de 500 statsløse landbrugselever, som var kommet til Danmark før besættelsen, fik foreløbige pas og arbejdstilladelse i Sverige. Han garanterede for at de ikke ville falde det offentlige til byrde, og at de ville forlade Sverige når krigen var slut.⁶⁰ Generaldirektør Höjer stillede sig positivt, men sagen blev overhalet af aktionen – og en stor del af de unge fra Hechalutz faldt i tyskernes hænder.

En ny alarm indtraf 26. september, da det oplystes at Hitlers ordre var faldet, men at Best havde anmodet Himmler om at intervenere.⁶¹ Meldingen – formentlig igen via Duckwitz – må ses som et led i den rigsbe-

Sagen kan ikke følges i de svenske arkiver jeg har gennemgået. Kravet om at rømme tysk magtområde gjaldt også danske jøder og foranstaltede en større aktion for at redde dem hjem. Se Kirchhoff: »*Endlösung*« over Danmark, s. 64 f.

⁵⁷ Dardel til Günther nr. 909 af 22.9.43 (HP 1 ad Politik allmän Danmark, volym XXXVIII) samt Dardel til Engzell af 23.9.43.

⁵⁸ UD faldt straks i trit med denne mindre restriktive linje, se Engzell til Dardel nr. 79 af 30.9. samt Hallenborgs reviderede standardskrivelse af s.d.

⁵⁹ Dardel til Günther nr. 910 af 23.10. (HP 1 ad Politik allmän Danmark, volym XXXVIII).

⁶⁰ Dardel tigr. til UD af 24.9.43 samt PM i UD af 28.9.43; hertil Höjer til UD af 2.10. Aktionen var åbenbart koordineret med Mosaiska församlingen i Stockholm, se Engzell til Dardel af 6.9.43. For de omkr. 530 såkaldte Alijah-børn og unge fra Hechalutz, der opholdt sig i Danmark i 1943, se J. Hæstrup: *Dengang i Danmark. Jødisk ungdom på træk 1932-34* (1982).

⁶¹ Dardel tigr. i chif. til UD af 26.9. kl. 17.10 (HP 1 ad Politik allmän Danmark, volym XXXVIII).

fuldmægtigedes dobbeltspil, der nu var indstillet på at sabotere aktionen og samtidig sløre sin egen rolle deri. Forestillingen om at ordren havde udløst en magtkamp mellem »fanatikerne« i Berlin med Hitler i spidsen og de moderate i Danmark anført af de lokale magthavere, Best, general v. Hanneken og »gestapochefen« Kanstein, blev da også bredt accepteret på begge sider af Øresund og er med til at forklare, hvorfor f.eks. departementscheferne reagerede så sent. For hvorfor provokere en besættelsesmagt der i virkeligheden stod på danskernes side?⁶²

Den 24. september gjorde den svenske regering så 63 personer til svenske statsborgere, og den 1. oktober fulgte 23 efter.⁶³ Men da havde Gestapo igen strammet grebet om udrejserne, efter at Fremmedpolitiet havde sladret om at svenskerne uddelte pas til ikke-svenske.⁶⁴ Og resultatet blev at gesandtskabet igen gearede ned. I alt blev omkring 100 foreløbige pas uddelt inden aktionsnatten den 1. oktober. De allerfleste gjaldt svenskfødte kvinder – og deres børn.

Om forsøget i den elvte time på at komme legalt over fortæller Holger Drucker, en af de få der blev svensk statsborger uden familie i Sverige:

»Om eftermiddagen [fredag 1. oktober] kom der så telefonbesked, at jeg skulle skynde mig ind til Rie for at være i nærheden, hvis det skulle lykkes Herbert at få udrejsetilladelsen i orden. Jeg traf atter næsten hele familien hos hende. Der herskede stor forvirring, og alle var synligt nervøse. Der var en stadig strøm af kommende og gående. Biler kørte frem og kørte bort igen, og telefonen – ja, den kimedede uafbrudt, skønt vi var blevet enige om ikke at benytte den; så uforsigtigt handlede der i forvirringen. Var den virkelig blevet aflyttet, var vort samlingssted blevet opdaget med det samme. Det var en hård belastning for os alle, ikke mindst for stakkels Rie, som havde stillet sit hjem til disposition. Der kom mange venner for at sige farvel og tilbyde deres hjælp ... Senere kom revisor Iversen sammen med advokat Lindell fra Malmö med den besked, at der derovre gjordes forsøg på at skaffe Lilly og mig samt Grete og Herbert svensk medborgerskab og

⁶² For teorien om en magtkamp, se videre analysen af den svenske presse, og f.eks. anførte rapport af 1.11.43 fra den amerikanske gesandt Johnson, der lægger vægt på at Kanstein var trådt tilbage i protest. Men Kanstein forlod Danmark som følge af bruddet den 29. august 1943.

⁶³ Justitsdepartementet til Engzell af 24.9. og Engzell til ges. Kbhvn. af 30.9.43 samt tlgr. nr. 51 af 1.10. til ges. Kbhvn.; hertil Cabinet til ges. Kbhvn. af 2.10.

⁶⁴ Der anføres i alt 45 foreløbige pas. Se Best tlgr. nr. 1170 af 30.9.43 til Ausw. Amt, hvorefter den rigsbefuldmægtigede har besluttet at nægte udrejse til de pågældende (A.A. pk. nr. 267 i RA). Viseringsspørgsmålet kan på dansk side følges i UM 120 D 43/8/1. Se bl.a. ref. af 1.10. hvorefter den svenske legation udstedte svensk pas til jøder, der havde mistet statsborgerskabet ved ægteskabet – og provisoriske pas til deres ægtefæller. Da tyskerne gjorde forestillinger og krævede indfødsretsbevis for indehaverne af foreløbige pas, bevidnede legationen i hvert enkelt tilfælde at personen »enligt nu tillämpade principer« ville få svensk statsborgerskab. Fremmedpolitiet bemærkede at også personer med svenske forretningsforbindelser kunne få foreløbige pas, og at der var uddelt pas til en tysk jødel

bad os underskrive forskellige papirer. Efter en lang ventetid ringede Herbert, at hans forsøg atter var mislykket, og vi belavede os så til at tage ud til sagfører Clement's, hvor vi skulle sove den nat, da Ole Budtz telefonerede, at han havde hørt, at der var truffet en overenskomst mellem de danske og tyske myndigheder om, at alle danske pas, som blev indleverede på det danske paskontor samme dag inden klokken atten, næste morgen ville blive forsynet med tysk udrejsevisum. For ikke at lade nogen chance til at komme legalt til Sverige uforsøgt, kørte Lilly, Grete, Herbert og jeg til paskontoret i Anker Heegaardsgade for at undersøge sagen nærmere ... Gaden var fyldt med ængstelige og ophidsede mennesker, der ivrigt diskuterede mulighederne for at komme bort. Det var sørgeligt at se alle disse opskræmte stakler, som i de kommende dage skulle jages fra sted til sted som vilde dyr, indtil det lykkedes de fleste at slippe bort. I en klynge så vi højesteretssagfører Gamborg, som var der med nogle af sine klienter, og da Herbert af ham havde fået at vide, »at der var noget om det«, indgav vi vore ansøgninger. Det viste sig desværre at være falsk alarm. Hermed havde vi udtømt vore muligheder for legalt at forlade landet og ventede nu kun på en nogenlunde sikker lejlighed til at slippe illegalt bort.«⁶⁵

Den svenske démarche

Den 29. september overbragte Duckwitz den tredje og afgørende advarsel til gesandtskabet om en forestående aktion den 1. eller 2. oktober.⁶⁶ Mens budskabet gik videre til Stockholm, slog Dardel alarm i København, og det følgende døgn blev den svenske forbindelse et vigtigt led i varslingskæden. Således advarede Dardel selv formanden for Troessamfundet og lovede ham transport til Sverige. »Jeg kalder Dem til mig for at meddele Dem, at Sverige står åbent. Der flygter allerede mange til Sverige. Sverige står åbent for dem alle«, hedder det ifølge Henriques' beretning.⁶⁷ Senest hen på eftermiddagen var Utrikesdepartementet orienteret, og samme aften instruerede Günther den svenske gesandt i Berlin, Arvid Richert, om at foretage en démarche i Auswärtiges Amt, der fremholdt den voldsomme harme det ville vække, hvis rygtet talte sandt, og som tilbød at modtage jøderne i Sverige og internere dem for

⁶⁵ Holger Druckers beretning, nedskrevet 1945/46 på grundlag af samtidige optegnelser (Ole Barfoeds arkiv).

⁶⁶ Tlgr. i chif. til UD af 29.9.

⁶⁷ Beretning af 9.8.55 i Ole Barfoeds samling. Se også J. Hæstrup: Til landets bedste, bd. 1, s. 153 f. Hvis Dardel har udtrykt sig som anført i beretningen – og her kan en vis afsmitning fra senere viden naturligvis ikke udelukkes – har han næppe forestillet sig den illegale masseflugt der siden kom i stand, men opereret indenfor rammerne af Günthers løfte til Kruse af 31.8. (se ovenfor). Endnu med den generelle invitation af 2. oktober har svenskerne næppe tænkt i banerne af en større exodus. Flere af beretterne i Ole Barfoeds samling fortæller at de blev advaret af personer med forbindelse til det svenske gesandtskab. En vigtig person i hjælpearbejdet blev den svenske præst, Boman.

resten af krigen.⁶⁸ Dermed var fire ugers stille svensk diplomati for jødernes sag blevet løftet op på det politiske plan.

Ideen om at modtage jøder en masse i Sverige var ikke ny, men uden held forsøgt realiseret under deportationen af de norske jøder i november.⁶⁹ At tanken også lå i luften i Danmark, viser en jødisk henvendelse tidligt i september med en opfordring til den svenske regering om at modtage de danske jøder, når en forfølgelse satte ind. »Et sådant tilbud ville – også selvom det ikke fik nogen effekt – blive højt værdsat af det danske folk der ikke i mindste måde nærer antisemitiske følelser« – lød argumentationen.⁷⁰

Måske skyldtes fremstødet også viden om de forhandlinger, som førnævnte Adler-Rudel fra foråret 1943 førte med zionistiske kredse i Stockholm om at frelse Danmarks jøder, hvis tyskerne slog til. Som refereret af Yahil skal Adler-Rudel også have indhentet tilsagn fra socialminister Möller om at de danske jøder var velkomne i Sverige. En række jødiske organisationer gik i sommeren 1943 sammen for at finansiere indkøb af kutteren »Julius« til formålet. Man var også i kontakt med eksilddanske omkring Ebbe Munck – der dog ikke kunne hjælpe. »Julius« blev overdraget pionerorganisationen Hechalutz, og sattes ind i oktoberdagene.⁷¹ Vi har ingen viden om kontakter på dansk side. Men de må have været tætte, i hvert fald via den danske Hechalutz, hvor en halv snes landvæsenselever tidligere på året var stukket af til Sverige.

Også et andet, om end mere uigennemsigtigt, tiltag belyser forventningen om at Sverige kunne blive et fristed for de danske jøder. Således rejste Duckwitz 21. september på hemmelig mission til Stockholm for at orientere den svenske statsminister om situationen. Samtalen blev formidlet af diplomaten Nils Erik Ekblad, som Duckwitz kendte fra dennes tid som legationssekretær i København, og som nu stillede lejlighed til rådighed. Mens rejsens ydre forløb lader sig rekonstruere på grundlag af Duckwitz' lommekalender, har vi kun kendskab til samtalen med Per Albin Hansson fra Duckwitz' efterkrigsberetning, der desværre ikke altid er helt pålidelig. Men da det næppe er troligt at Duckwitz foretog henvendelsen imod dr. Bests vilje, må initiativet formentlig ses som den rigsbefuldmægtigedes forsøg på via den svenske forbindelse at afprøve muligheden for at få fjernet jøderne i Danmark på den mindst pro-

⁶⁸ Tlgr. i chif. nr. 69 til ges. Berlin af 29.9. kl. 21.00.

⁶⁹ Se ovenfor. Som et udtryk for informerede kredses tanker om en svensk indgriben, se også Tore Bonniers brev til Günther af 1.10. – altså inden aktionen, nævnt i Torbacke, anf. arb., s. 364.

⁷⁰ Dardel til Engzell af 6.9.

⁷¹ Yahil, anf. arb., s. 291 ff.

vokerende måde. I hvert fald skal Duckwitz i Stockholm have fået tilsagn om at man ville tilbyde at modtage og internere jøderne – hvis aktionen blev sat i værk.⁷²

Duckwitz' mission har spillet en stor rolle i den danske historieskrivning. Desværre har den ikke efterladt sig noget spor i det svenske materiale. Vi ved således intet om, hvorledes de svenske beslutningstagere opfattede den, og hvilken rolle den overhovedet fik for den svenske stillingtagen. Men i betragtning af hvor gearet UD fra starten af september var til fordel for en redningsaktion, kan Duckwitz' budskab næppe tilmåles nogen større, endelige selvstændig betydning. I højden blev den et incitament blandt mange andre.

Som et direkte resultat af Duckwitz' besøg blev Ekblad sendt tilbage til

⁷² Duckwitz' efterkrigsberetning findes i tre forskellige versioner. De er blevet stærkt kritiseret for upålidelighed af Berenstein i anf. arb.; se min replik i anf. art. i RAMBAM 1994, s. 64 f. Beretningen om rejsen til Stockholm er imidlertid i sin substans uændret. Det hedder her: »Da ich mir von der Aktion Mildner nicht allzu viel versprach und andererseits keine Zeit mehr verlieren wollte, die möglicherweise nicht mehr einzuholen war, erfand ich einen dienstlichen Grund zu einer Reise nach Stockholm, um, wenn irgend möglich, über den mir befreundeten schwedischen Legationsrat Ekblad zu versuchen, die schwedische Regierung zu einer Intervention zu veranlassen. Ekblad, immer hilfsbereit und die drohende Gefahr sofort übersehend, vermittelte eine Zusammenkunft mit dem schwedischen Staatsminister Per Albin Hansson, am 22. September. Das Resultat meiner Berichterstattung war, dass von schwedischer Seite beschlossen wurde, dass Ekblad mit mir zusammen nach Kopenhagen reisen sollte, um sofort bei der Hand zu sein und seine Regierung unterrichten zu können, falls, womit ich rechnete, Hitler seine einmal getroffene Entscheidung endgültig bestätigen würde. In diesem Falle beabsichtigte die schwedische Regierung an die Reichsregierung das dringende Ersuchen zu richten, die dänischen Juden aus Dänemark ausreisen zu lassen. Sie sollten dann in Schweden interniert werden.«

Beretningen efterlader en række åbne spørgsmål. Således kan vi ikke udelukke en efterrationalisering som følge af senere viden om hvad der faktisk skete. Det er heller ikke muligt at sige noget præcist om Per Albin Hanssons umiddelbare reaktion eller at vurdere hvilken betydning Duckwitz' »Berichterstattung« overhovedet fik for de svenske dispositioner. De dele af P.A. Hanssons arkiv, der findes på Riksarkivet i Stockholm, og som berører danske forhold, er desværre bortkommet. Men så vidt jeg erindrer fra mine undersøgelser i 1980'erne, findes der ingen notater fra samtalen med Duckwitz. Iflg. Ekblads beretning af 22.1.58 til Yad Vashem, Jerusalem (027/14) lå initiativet til Stockholm-rejsen hos ham. Ekblad var i København i midten af september. »In einer Besprechung mit Herrn Duckwitz erfuhr ich dann, dass er glaubte, die Juden Dänemarks könnten von der Okkupationsmacht interniert werden. Er war zwar nicht sicher, wünschte aber, dass ich in etwa 10 Tagen wieder nach Kopenhagen kommen sollte. Dass man mir von deutscher Seite noch einmal ein Visum geben würde, war ausgeschlossen. Ich schlug Herrn Duckwitz daher vor, sich zu mir nach Schweden zu begeben und mit dem schwedischen Ministerpräsidenten P.A. Hansson Fühlung aufzunehmen. Dises geschah, und die beiden Herren trafen in meiner Wohnung i Stockholm zusammen, wo eine Unterredung unter vier Augen stattfand. Nach dieser Unterredung forderte Ministerpräsident P.A. Hansson mich auf, mich wieder nach Kopenhagen zu begeben. Ich reiste wiederum nach Kopenhagen, dieses Mal allerdings illegal, wobei mir Herr Duckwitz behilflich war.« Ekblads besøg i København i midten af september kan dokumenteres via Annemarie Duckwitz' dagbog af 16. september (i familiens besiddelse).

København for at bistå gesandten og være på stedet, hvis katastrofen indtraf.⁷³ Til trods for at Stockholm altså var forberedt på det værste, ser det alligevel ud til at alarmen den 29. kom overrumplende.⁷⁴ For bare få dage siden havde det været Dardels prognose at jøderne ville få lov til at blive i Danmark,⁷⁵ og UD kan have været hildet i den illusion – som også dyssede mange danske til ro – at man først skulle igennem den trinvis eskalering, der var kendt andre steder, før tyskerne skred til deportation. Denne usikkerhed, kombineret med tvivlen om hvorvidt Sverige overhovedet ville være i stand til at påvirke den tyske politik, var vel årsagen til at Günther i første omgang overlod det til Berlinergesandten at vurdere, hvorvidt démarchen skulle udføres eller ej.⁷⁶ Og her lod Richert ingen tvivl om, at han mente nej!

Hovedargumentet for ikke at foretage démarchen var det i forvejen dårlige klima mellem Sverige og Tyskland, der ville lade Berlin ganske kold når der henvistes til den svenske opinion. »Talrika svenska pressorgan anses här hava gått så långt i sin tyskfiendlighet, att krutet på sätt og vis blivit bortskjutet så att ytterligare skärpning i tonen knappast torde förmå tyska vederbörande att taga någon särskild hänsyn.«⁷⁷ Sverige havde simpelthen ikke nogen good-will i Tyskland at bygge på. Og var jødeforfølgelser på vej, kunne en svensk intervention hverken gøre fra eller til.

Yderligere argumenter hentede Richert i den danske lejr. Otto Carl Mohr, Udenrigsministeriets direktør fra 1936, havde Scavenius i 1941

⁷³ Se Duckwitz' og Ekblads anf. beretninger. For opholdet i København, se også Ekblads redegørelse til UD af 20.7.45 – fremkaldt af rygter i den svenske presse om Ekblads tyskvenlighed under krigen. Ekblad forlod stillingen ved gesandtskabet i København 1.11.40 for at blive chef for Statens Informationsstyrelses Upplysningsafdeling, dvs. censur- og propagandaapparatet, se UD P 1 Ekblad samt brev til mig fra Sven Johansson af 10.3.95. Hertil avisudklip om Ekblad i UM 120 D 43/1a pk. II (1944-62). Ekblad fungerede som forbindelsesmand mellem det svenske og det danske militære efterretningsvæsen allerede før besættelsen og fortsatte denne funktion efter overflytningen til Stockholm. Han var jævnligt i København, talte flydende dansk, og havde tætte kontakter til socialdemokraterne Hans Hedtoft Hansen og H.C. Hansen, hvilket gav ham et direkte referat til den svenske statsminister. Han førte Duckwitz sammen med efterretningsofficeren V. Gyth og de nævnte socialdemokrater i foråret 1943. Den 31.7. 43, altså umiddelbart inden augustoprøret brød ud, var han til middag hos Duckwitz sammen med dr. Best og Svenningsen. Se Ekblads P.M. af 31.3.66 til den svenske historiker Gunnar Barke (fotokopi hos H. Kirchoff). Ekblads ophold i København i slutningen af september kan dokumenteres via Annemarie Duckwitz' dagbog (25. og 30.9.). Iflg. sin egen beretning forlod han illegalt Danmark om morgenen 2. oktober.

⁷⁴ Engzell til Dardel nr. 85 af 4.10. og Söderblom til Richert nr. 1604 af 8.10.

⁷⁵ Dardel til Engzell af 23.9.

⁷⁶ At Günther og hans stab ikke realistisk regnede med at kunne flytte den tyske politik kan sluttes indirekte af Dardel til UD af 7.10. og Richert til Söderblom af 4.10.

⁷⁷ Richert til Söderblom af 1.10.

ekspederet til Berlin på grund af samarbejdsvanskeligheder. Posten var i 1943 uden politisk betydning – og gesandten helt gået i hi. Ikke engang som bydreng kunne man bruge Mohr, når vigtige meddelelser skulle igennem, og under septemberkrisen var gesandtskabet helt hægtet af udviklingen hjemme, uinformeret og desorienteret. Den 23. september havde toppolitikerne afvist at ville danne nogen ny regering, men tilbød Tyskland at lade departementscheferne styre i stedet. Som man så det fra lytteposten i Berlin, var forslaget nu til drøftelse i Førerhovedkvarteret, og et svar kunne ventes i løbet af et par dage. Flere indikationer pegede i retning af at et sådant svar ville blive positivt, således at undtagelsestilstanden kunne blive ophævet, og normale tilstande vende tilbage. Gesandtskabet frygtede nu at det svenske initiativ ville ødelægge det hele, og støttede Richert i hans afvisning – uden at være klar over at *démarche* var ønsket i København, og at Udenrigsministeriet iøvrigt via dr. Best var orienteret om at et tysk svar havde lange udsigter. Legationsråden, Steensen-Leth, så advarslerne som tyskernes forsøg på at føre nervekrig i regeringsspørgsmålet – helt på linje med de verserende rygter om at gøre Danmark til et rigsprotectorat. Han erklærede at hvis tyskerne skred til aktion, ville embedsmændene med sikkerhed træde tilbage. Der lå altså ingen fornuft i at Tyskland på den ene side arbejdede for at normalisere forholdet – hvad i.eks. ønsket om en ny regering måtte tyde på – og samtidig ødelagde et sådant forsøg med en handling, der ville gøre ethvert samarbejde umuligt. At *Endlösung* havde et andet rationale i det nazistiske koncept og en anden prioritering i den tyske krigsførelse var endnu ikke slået igennem til de nordiske diplomater i Berlin. I hvert fald overtog Richert hele argumentationen og frarådede energisk en *démarche*, der hverken kunne være i dansk eller i svensk eller i jødernes interesse.⁷⁸

Imens skærpedes krisen i Danmark time for time. Den 30. sent om aftenen orienterede Dardel direktør Svenningsen om den forestående *démarche* og gav ham frie hænder til at informere Dagmarhus.⁷⁹ Svenningsen takkede for hjælpen, som han håbede kunne forhindre det værste. Han var efter en samtale med den rigsbefuldmægtigede ikke i tvivl om at noget var i anmarch, men satsede på at dr. Best ville intervenere.

⁷⁸ Richert tigr. til UD af 30.9. kl. 16.30 samt Richert til Söderblom af 1.10.

⁷⁹ Dardel til Günther nr. 938 af 1.10. Se også Svenningsens referat af 1.10. – hvorefter han næste formiddag informerede Kanstein. »Hr. Kanstein syntes at tillægge dette skridt betydning og sagde, at han straks ville gøre dr. Best bekendt med, hvad jeg havde meddelt ham« (UM 120 D 43/1a).

Dag, fredagen den 1. oktober kom, uden at der skete noget i Sverige. Svenningsen i kapløb med tiden, men bundet af at initiativet var svensk og ikke dansk, lagde i formiddagstimerne pres på både Mohr og Dardel for at få det svenske diplomati i skred. Kl. 11.20 telefonerede Barck-Holst fra gesandtskabet til Stockholm at flere kilder uafhængigt af hinanden pegede på, at en aktion var umiddelbart forestående, og at man derfor bad om at få Richert aktiveret.⁸⁰ Udenrigsminister Günther blev nu koblet på, og den forløsende instruks telefoneret igennem til Berlin ved middagstid.

Endnu om formiddagen havde Richert hentet bekræftelse på sin politik i det danske gesandtskab.⁸¹ Minister Mohr var efter et besøg i Ausw. Amt overbevist om at tyskerne ikke tænkte i drastiske baner, men ønskede en fredelig afvikling af septemberkonflikten, og han var derfor som Steensen-Leth tilbøjelig til at mene at rygterne var plantet for at intimidere. Han delte altså Richerts ubehag ved at gribe ind. Men han havde også haft en telefonsamtale med en »ophidset« Svenningsen fra København, der forkastede gesandtskabets scenario og ønskede øjeblikkelig handling. Altså mente Mohr nu at en *démarche* havde 50% for sig, og var også indstillet på at bede Richert om at udføre den – hvis han ikke havde vidst at gesandten var imod! Den tale kunne ikke flytte Richert i overbevisningen om at *démarchen* ikke var i svensk og åbenbart heller ikke i dansk interesse. Først instruksen fra Stockholm bragte ham på banen. Et telegram fra Dardel, der annoncerede aksens mellem København og Stockholm, nåede netop ikke frem, før han forlod gesandtskabet i Tiergarten. Telegrammet – der noget ukonventionelt gik til Berlin uden om centralen i Stockholm – lød: »Mycket angeläget [att] *démarchen* göres i dag.«⁸²

I Ausw. Amt fik samtalen med statssekretæren et roligt forløb.⁸³ Foreholdt rygterne om en aktion i Danmark erklærede Steengracht mod bedre vidende ikke at have kendskab til sagen og henviste i øvrigt til Oberkommando der Wehrmacht, som den der bestemte under undertagelsestilstanden i Danmark. Derefter fremholdt Richert den dybtgående virkning det ville have på den svenske opinion – og dermed på

⁸⁰ PM i UD af 1.10.

⁸¹ Richert til Söderblom af 1.10.

⁸² Richert til Söderblom af 1.10. For telegrammet fra København, se også Legationen i Köpenhamn: HP 21 ad 2, Judefrågan i Danmark 1943-9.7.45. Hertil Svenningsens notits af 1.10., hvor han refererer sin telefonsamtale med Mohr, og hvor denne naturligt nok nedtoner sin rolle som stopklods.

⁸³ Richert tigr. til UD af 1.10. kl. 18.30 samt det fyldige referat i Richert til Günther nr. 1084 af 1.10. Hertil Richert til Söderblom af 1.10.

hele det svensk-tyske forhold – hvis rygterne talte sandt, og tilbød i overensstemmelse med instruksen at Sverige modtog jøderne og internerede dem for resten af krigen, hvilket burde »tillgodose de militära säkerhetssynpunkter, som kunde förmodas ligga bakom de bebådade deportationerna«. Steengracht – hvis eneste diplomatiske kvalifikationer var hans position hos udenrigsministeren – kommenterede hverken protesten eller tilbuddet. Og noget officielt svar kom aldrig! Derpå gled samtalen over på det dansktyske forhold i almindelighed. Statssekretæren erklærede sig som tilhænger af en »ny kontrakt«, altså en ny dansk regering, der satte en streg over hvad der var hændt, men erkendte samtidig at det med kendskabet til den danske mentalitet næppe var realisabelt – et synspunkt Richert kun kunne bekræfte. Steengracht udtalte stor sympati for Danmark, og hans ord bar præg af den sædvanlige »godmodiga anda«. Men som Richert bemærkede, gjaldt det desværre at hverken statssekretæren eller andre »moderata og välmenande« embedsmænd havde nogen som helst indflydelse på spørgsmålet og sandsynligvis slet ikke var orienteret om den virkelige situation og de nærmeste fremtidsudsigter. »Trådarna till Hitlers högkvarter, där besluten fattas, går ofta helt förbi Auswärtiges Amt.«⁸⁴

Selv var det Richerts konklusion at statssekretærens forsonende udtalelser nærmest måtte tolkes derhen, at man ikke fra tysk side ville ødelægge en modus-vivendi med danskerne ved et overgreb på jøderne. Og at han i øvrigt fortsat mente at *démarchen* var forfejlet i sin hensigt, fordi den ikke ville gøre indtryk – eller værre endnu: ville gøre et negativt indtryk på Hitler eller Ribbentrop. Men at han omvendt forstod nødvendigheden af at fremføre den, nu da han var blevet klar over, hvor indtrængende man pressede på fra København.

Fredag, den 1. oktober kl. 21.30 indledte det tyske politi den længe ventede og frygtede *razzia*. Al ønsketænkning og alle gisninger knustes nu imod den brutale kendsgerning at Danmark dermed var udleveret til nazisternes *Endlösung* – et ord og et begreb der endnu ikke var kendt i sit fulde omfang. Indtil da havde spørgsmålet været et internt dansk-svensk og tysk anliggende. Nu løftede svenskerne det helt bevidst op på et internationalt plan. Redningen af jøderne blev målet, men samtidig også midlet til at opbygge Sveriges noget flossede image i den vestlige verden.

⁸⁴ Se karakteristikken af Steengracht von Moyland i Hans-Jürgen Döschel: *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich: Diplomatie im Schatten der »Endlösung«* (Berlin 1987), s. 190 f. Der henvises bl.a. til Goebbels' bemærkning i dagbogen af S. v. M. som ubetydelig, uerfaren og et rent Ribbentrop-kreatur, en middelmådighed der højst kunne fremstå som en bedre sekretær.

Meldingerne om aktionen – med det ganske overdrevne tal på 1600 indfangne jøder – nåede UD fra København i løbet af formiddagen, den 2. oktober.⁸⁵ Og kort over middag kaldte Günther den tyske gesandt Thomsen til sig for at protestere og stille forslag om at de skibe der skulle transportere jøderne til Tyskland blev omdirigeret til svenske havne i stedet.⁸⁶ Som Richert dagen før henviste udenrigsministeren til reaktionen i offentligheden og erindrede om fortilfældet i Norge. Gesandten replicerede at Sverige ikke havde nogen ret til at blande sig i det dansk-tyske forhold, og at han derfor alene kunne forholde sig til det svenske tilbud om at hjælpe. Henvisningen til opinionen gjorde ikke indtryk. Den svenske presses stilling til Tyskland var i forvejen så hadefuldt at den næppe kunne blive værre!

Berlin svarede aldrig. Og svar kom der heller ikke, da Richert den 4. oktober gennemførte sin anden *démarche* og foreslog Steengracht at Sverige overtog de jødiske børn.⁸⁷ Den tyske begrundelse for aktionen, at jødernes hetz og deres støtte til terror og sabotage havde været med til at skærpe udviklingen i Danmark, kunne dog ikke ramme børnene, lød argumentet. Det var smart at vende den tyske propaganda imod nazisterne selv, men kunne naturligvis ikke gøre indtryk på en stat, der havde erklæret hele det jødiske folk krig. Således gled statssekretæren også af. I en blanding af forstilt uvidenhed og lodret løgn erklærede han at aktionen først og fremmest var rettet imod kommunisterne og kun i beskedent omfang mod jøderne – han nævnede et tal på under 100, og da nødvendiggjort af ganske særlige forhold. Det meste krudt brugte han på en kritik af den svenske presse, der helt havde stillet sig på bolsjevikernes side. "Diese Haltung werde uns gegenfalls zwingen, auf unmissverständliche Weise zu antworten« – som det hedder i det tyske referat.⁸⁸

Selv var Richert uden illusioner om at svenskerne kunne hjælpe. For som Berlin så det, ville de internerede jøder blive et konstant uro-

⁸⁵ Hallenborg PM af 2.10.; Dardel tlgr. i chif. til UD af 2.10. kl. 12.11 og 13.38.

⁸⁶ Söderblom til Richert nr. 1496 af 2.10. og Cabinet til ges. Berlin af 2.10. nr. 70 af 2.10. Referatet her væsentligst efter Thomsens indberetning nr. 2768 af 2.10. (Bureau Staatssekretär, Akten betreffend Schweden, UD kopier fra Ausw. Amt, volym 67, Riksarkivet, Stockholm).

⁸⁷ Richert til Günther nr. 1091 af 4.10.

⁸⁸ Se Steengrachts notits nr. 443 af 4.10. (som note 86), hvorefter statssekretæren understregede at Sverige ingen ret havde til at blande sig i spørgsmålet, og at Richert heller ikke påberåbte sig en sådan ret, men henviste til regeringens ønsker om at undgå de psykologiske følger aktionen kunne få for offentligheden. Begrundelsen, at aktionen primært skulle være rettet imod kommunisterne, findes ikke i det tyske referat. Hertil St.-S. nr. 444 af 4.10. til Ribbentrop med meddelelse om det svenske tilbud, s.st.

element i den antityske propaganda, og tanken om at dirigere skibe med jøder og kommunister til Sverige »kunne næppe vække entusiasme«! Richert formodede at Stockholm i virkeligheden delte hans pessimisme – og heri så han sikkert ret. Men åbenbart briefet hjemmefra måtte han også indrømme at andre momenter end den direkte nytte kunne spille ind, nemlig hensynet til danskerne og til opinionen hjemme og i vesten.⁸⁹ Og her er vi da ved kernen i den svenske strategi.

Desværre kender vi intet direkte til overvejelserne på det politiske plan – hvad der naturligvis kun bekræfter den almindelige erfaring, at de større beslutninger ofte har sat sig de mindste spor. Således ses jødespørgsmålet overhovedet ikke behandlet i regeringen, hvor *démarchen* alene blev givet til orientering. Det fremkaldte protester fra Højres Gösta Bagge, der ikke modsatte sig initiativet som sådant, men udtalte at det havde fået karakter af en trussel – der kunne blive farlig.⁹⁰ De nærmere drøftelser mellem udenrigs- og statsministeren og den i flygtningespørgsmål ansvarlige og mere udfarende socialminister Möller – ved vi imidlertid intet om.⁹¹

Leni Yahil tillægger eksilddanskerne i Stockholm æren for at *démarchen* overhovedet kom i stand og siden blev publiceret.⁹² Det sker på grundlag af oplysninger fra Ebbe Munck, hvorefter det var presset fra ham, der satte svenskerne i gang. Først mobiliserede han professor Niels Bohr, der just var ankommet til Stockholm som flygtning, og siden truede han med at koble svenske notabiliteter som ærkebispens, højesteretspræsidenten og universitetskansleren på – hvis ikke regeringen skred til offentliggørelse. Ja, selv den svenske konge skal være bragt ind i

⁸⁹ Richert til Söderblom af 4.10.

⁹⁰ Gösta Bagges Minnesanteckningar 1943/44, volym 4: 2. okt. 1943 (Riksarkivet, Stockholm). Se også W.M. Carlgren: Svensk utrikespolitik 1939-1945 (1973), s. 422. Bohemann, der hyppigt deltog i ministermøderne, karakteriserer Bagge som en ængstelig og usikker person, der i almindelighed fulgte Günther »i vått och torrt« (se anf. arb., s. 35 og 43). Johansson anf. arb., s. 333 f. lægger vægten på at Bagge blev isoleret i regeringen, da hans protyske tilpasningslinje tabte terræn igennem 1943/44, og Günther sluttede sig tættere til P.A. Hansson. Se også betragtningerne over indflydelsesstrukturerne i regeringen s. 403 ff. Johansson hævder at beslutningerne i krigens sidste år tenderede imod at blive taget decentralt af de enkelte ressortministre, se s. 324.

⁹¹ For Möller, se Tage Erlanders karakteristik i 1940-49 (Sthlm. 1973), s. 108 ff. Johansson fremhæver Möllers ideologiske, dvs. antinazistiske og proallierede holdning – og dermed afstanden til P.A. Hanssons pragmatisme. Jvf. også Möllers bemærkning i den nordiske arbejderbevægelses samarbejdskomité 24.1.43, at der ikke findes andre midler til at imødegå jødeforfølgelserne end at tage imod jøderne som flygtninge (K. Wahlbäck og K. Blidberg: Samtål i kristid (Sthlm. 1986), s. 238.

⁹² Yahil, anf. arb., s. 284 ff.

billedet.⁹³ Selvom der ikke kan herske tvivl om Muncks og andre danskes gode vilje og anstrengelser, er der dog intet der tyder på at deres stemme blev afgørende. Démarchen havde helt sit svenske rationale og behøvede ikke påtryk udefra. Sven Grafström, chefen for Utenrikesdepartementets pressekontor, der var den praktisk ansvarlige for kommunikéet og forhandlede det igennem med Günther, omtaler ikke de danske initiativer.⁹⁴ Hvad der har sin naturlige forklaring deri, at det svenske diplomati i hele forløbet var et hestehoved foran danskerne.⁹⁵ Deres aktiviteter blev i højden et ekstra incitament. Om en offentliggørelse af démarchen hedder det således internt at det med henblik på den forventede mediestorm gjaldt om at løfte avisernes kommentarer op »på et højere plan« og give dem »et fastere udgangspunkt«. ⁹⁶ Fremstødet november 1942 var blevet fremført hemmeligt og sivede først senere ud til offentligheden. Nu gjaldt det om at udnytte propagandagevinsten 100 pct.

Den 2. oktober om eftermiddagen holdt Grafström konference med den internationale presse på Grand Hotel, og om aftenen kl. 19 blev erklæringen læst højt over radioen:⁹⁷

»Sedan några dagar tillbaka har i Sverige förelegat uppgifter, enligt vilka åtgärder vore under förberedelse mot judarna i Danmark av samma art som tidigare tillgripits i Norge och andra ockuperade länder. Enligt mottagna instruktioner har Sveriges minister i Berlin den 1. oktober för tyska vederbörande framhållit de allvarliga återverkningar, som dessa åtgärder skulle framkalla i Sverige. Därjämte har ministern framfört ett erbjödande från svenska regeringen att i Sverige mottaga samtliga danska judar.«

⁹³ Se breve fra Munck til Christmas Møller af 12. og 22.10.43 (Christmas Møllers arkiv: Breve fra Londontiden og Muncks dagbog i Ebbe Muncks arkiv, pk. 7, begge RA).

⁹⁴ Sven Grafström: Anteckningar 1938-1944 (1989) s. 508 f.

⁹⁵ Det fremgår af Muncks dagbog at han på et møde 1.10. kl. 16 planlagde Bohrs audiens hos Günther. Men da havde Richert samme dag kl. 12 fået ordre til at gennemføre aktionen. Bohr opsøgte Günther 2.10. om formiddagen for at få démarchen offentliggjort. Men da havde Grafström forinden indhentet Günthers sanktion (Grafström, op. cit., s. 508 f). Yahil havde under udarbejdelsen af sin afhandling kun adgang til det svenske UD-materiale i et udvalg, der ikke præsenterede hele korrespondancen med Richert, og dermed ikke afdækkede den dissens som forsinkede operationen. Hun har heller ikke kunnet benytte Grafströms optegnelser. Derimod har Yahil gjort brug af oplysninger fra Bohr, optegnet 1958, nu i Yad Vashem i Jerusalem – der er ukendt for mig. Det kan naturligvis ikke udelukkes at Munck har haft kontakter til UD, som ikke har aflejret sig i materialet. Men den opstramning kommunikéet fik i forhold til démarchen (se nedenfor) tyder ikke på at svenskerne, som hævdede af Munck, kun modvilligt lod sig slæbe til truet. Iflg. Johnson i anf. rapport af 1.11. var Munck kritisk overfor de langsomme svenskere. Kilden er formentlig Munck selv, der var ukendt med Richerts modstand. Se også Koblik, anf. arb., s. 65, der stiller sig kritisk til Yahils opfattelse.

⁹⁶ Soderblom til Richert nr. 1487 af 2.10.

⁹⁷ Se også manuskript af 2.10. i TT's radionyheters arkiv, Riksarkivet, Stockholm.

Grafström, der tilhørte den proallierede fløj i Utrikesdepartementet, var ikke nogen beundrer af »vor tapre gesandt i Berlin«. På Grand Hotel måtte han afparere spørgsmålet om, hvad der lå af realiteter bag udtrykket »allvarliga återverkningar«. Men inden for murene på Gustaf Adolfs torg lagde han ikke skjul på, at der var tale om en skærpelse i forhold til *démarchen* i Berlin.⁹⁸ I hvert fald bemærker vi som noget afgørende at interneringskonceptet var gledet ud. Grafström håbede på at regeringen ikke ville lade det blive ved ordene, og Boheman forestillede sig at man kunne ophæve transitretten også for den enkelte tysker, under henvisning til at man ikke mere kunne garantere for sikkerheden gennem Sverige. Men som Grafström forventede det, forblev man ved kommunikéet og løftet om et fristed for jøderne i Sverige.

Med den forsigtighed som det spinkle kildegrundlag påbyder tør vi da tegne følgende billede af tankerne bag det svenske diplomati i de kritiske dage i september/oktober 1943:

Som ovenfor berørt gjorde man sig næppe de store illusioner i UD om at kunne forhindre en tysk aktion når denne først var besluttet. Derfor tøvede Günther også 29. og 30. september og tillod Berlinergesandten at sætte bremserne i. Først 1. oktober kom sagen i skred, da det blev klart at en aktion stod umiddelbart for døren, og at det danske Udenrigsministerium pressede på for at få hjælp. Det gav *démarchen* en bredere politisk motivering, der overvandt Richerts modstand og det smallere hensyn til det svensk-tyske forhold. Det bemærkes at fremstødet kom på et tidspunkt, hvor jødeaktionen endnu ikke var udløst, og hvor begge parter derfor kunne henholde sig til den uafklarede situation. Det skabte større manøvrerum. Og måske er det korrekt som siden hævdet i UD at man endnu om aftenen 1. oktober håbede på at kunne opnå en hemmelig aftale om så diskret som muligt at overføre jøderne til Sverige – et håb som så knustes næste morgen, da aktionen var en realitet.⁹⁹ I hvertfald

⁹⁸ Grafström, *anf. arb.*, s. 509.

⁹⁹ Söderblom til Richert nr. 1604 af 8.10. med ref. af samt. m. den tyske *chargé d'affaires* Dankwort.

Indtil aktionsnatten var det en udbredt forestilling i departementschefskollegiet og i kredsen omkring Frihedsrådet at en *razzia* ville blive kortvarig, og at normale tilstande hurtigt ville blive genoprettet, når de »yderliggående« havde fået deres told. Scenariet bundede i ønsketænkning og var afledt af de fra Dagmarhus lancerede rygter om en kamp mellem de radikale og de moderate, anført af den rigsbefuldsmægtigede, om jødernes skæbne (se »*Endlösung*» over Danmark, s. 96). Dardel gav udtryk for samme opfattelse 29.9. i en samtale med Holger Drucker, der søgte om svensk statsborgerskab (Ole Barfoeds samling). Denne situationsvurdering ses ikke indberettet i det iøvrigt sparsomme rapportmateriale fra de sidste septembere dage. Men er den indgået i UD's informationsgrundlag, kan den kun have øget usikkerheden om, hvad man kunne opnå med en *démarche*.

skal Günther have engageret sig stærkt og personligt for jødernes redning og således dementeret det almindelige billede af udenrigsministeren som en følelseskold og kynisk diplomat.¹⁰⁰

Heroverfor gav Berlin hurtigt udtryk for at man opfattede démarchen som et paradeforslag, der aldrig var tænkt indfriet, altså som ren propaganda!¹⁰¹ Også den finske gesandt i København – der i øvrigt beklagede at Finland på grund af alliancen med Tyskland ikke kunne gøre mere – kaldte svenskernes initiativ for »reklame«.¹⁰² Heri ligger den sandhed at regeringen med beslutningen om at offentliggøre démarchen havde kørt demonstrationspolitikken i front. Det betød ikke at viljen til at hjælpe var mindre – selvom man nok tør betvivle at diplomaterne på et tidspunkt, hvor masseflugten endnu ikke havde sat ind, gjorde sig klart hvad de åbne grænser i praksis ville komme til at betyde. Men med det åbne diplomati havde redningsaktionen fået en række nye facetter: Nu gjaldt det om at mobilisere både den indenlandske og udenlandske opinion for Sveriges sag!

¹⁰⁰ Se Bohemann, anf. arb., s. 39, hvor det hedder, at Günther – modsat af hvad mange mente – var en varm skandinav. »De lidanden som de norska och danska folken fick genomgå berörde honom djupare än något annat förhållande under kriget ... Den fråga som kanske mer än någon annan engagerade hans interesse och där han personligen såvitt jag förstår gjorde en stor insats var den räddningsaktion, varigenom de danska judarna i oktober 1943 överfördes till Sverige.«

¹⁰¹ Söderblom til Richert nr. 1604 af 8.10.

¹⁰² Notits af Svenningsen af 9.10. efter samtale med Pajula (Um 120 D 43/1).